

Studija o emigracijama
BOSNA I HERCEGOVINA

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SPECIAL EDITIONS
Volume CLXXXII

Systems Research Center
Book 4

Emigration study
BOSNIA AND HERZEGOVINA

Editor
Muris Čičić

SARAJEVO 2019

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA CLXXXII

Centar za sistemska istraživanja
Knjiga 4

Studija o emigracijama
BOSNA I HERCEGOVINA

Urednik
Muris Čičić

SARAJEVO, 2019.

Studija o emigracijama BOSNA I HERCEGOVINA

Izdavač

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača

Akademik Miloš Trifković

Odgovorni istraživač

Akademik Muris Čičić

Autori/Istraživački tim

Akademik Muris Čičić, akademik Miloš Trifković,
prof. dr. Melika Husić-Mehmedović, prof. dr. Adnan Efendić,
doc. dr. Lejla Turulja, doc. dr. Mirza Emirhafizović

Urednik

Akademik Muris Čičić

Recenzenti

Akademik Mirko Pejanović
Dopisni član Fikret Čaušević

Lektura

Mr. sci. Zenaida Karavdić

Korektura

Sabina Vejzagić

DTP

Narcis Pozderac

Štampa

Dobra knjiga Sarajevo

Tiraž

250

Sarajevo, 2019.

ISBN 978-9926-410-48-3

Indeksirano

C.E.E.O.L.

EBSCO

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
UVOD	11
1. DEMOGRAFSKA SLIKA BOSNE I HERCEGOVINE	15
1.1. UVOD	15
1.2. KRETANJE STANOVNIŠTVA	15
1.2. DOBNA STRUKTURA I STARENJE STANOVNIŠTVA.....	26
2. ANALIZA DOSTUPNIH PODATAKA O EMIGRACIJAMA.....	31
2.1. OSVRT NA MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE	31
2.2. ZVANIČNI PODACI	36
2.2.1. Podaci institucija u BiH.....	36
2.2.2. Podaci institucija EU.....	40
2.2.3. Podaci ostalih zemalja	45
2.3. ZAKLJUČAK	45
3. PERCEPCIJA EMIGRACIJSKIH NAMJERA – KVANTITATIVNA ANALIZA.....	47
3.1. ISTRAŽIVANJE MIGRACIJA BIH 2019.....	47
3.1.1. Struktura uzorka.....	47
3.1.2. Emigracijske aspiracije	50
3.1.3. Razlozi odlaska / ostanka.....	53
3.1.4. Percepcija ispitanika o životu u BiH.....	54
3.1.5. Percepcija ispitanika o institucionalnom okruženju BiH.....	57
3.1.6. Percepcija građana o potrebnim promjenama u BiH.....	59
3.2. EMIGRACIJSKE ASPIRACIJE U BIH – EMPIRIJSKA ANALIZA.....	60
3.2.1. Uvod.....	60
3.2.2. Glavni faktori koji pojašnjavaju intencije emigriranja	62
3.2.2.1 Karakteristike pojedinaca i domaćinstava	62
3.2.2.2 Socioekonomski faktori.....	64
3.2.2.3 Karakteristike postkonfliktnih društava.....	66
3.2.3. Empirijski model emigracijskih intencija	68
3.3. ZAKLJUČAK.....	74

4. PERCEPCIJA EMIGRACIJSKIH NAMJERA – KVALITATIVNA ANALIZA.....	75
4.1. UVOD	75
4.2. KARAKTERISTIKE ISPITANIKA	76
4.3. NAMJERA / RAZLOZI NAPUŠTANJA BIH	77
4.4. EKONOMSKA, POLITIČKA I DRUŠTVENA SITUACIJA U BIH.....	81
4.5. KARAKTERISTIKE LIČNOSTI.....	86
4.6. ZAKLJUČAK	87
5. PRAVNA REGULATIVA KAO FAKTOR EMIGRACIJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE U DRŽAVE ČLANICE EVROPSKE UNIJE	89
5.1. UVOD	89
5.2. PRAVNI OKVIR EMIGRACIJA	90
5.2.1. <i>Međunarodna regulativa</i>	90
5.2.2. <i>Regulativa Bosne i Hercegovine</i>	94
5.3. STIMULATIVNO I DESTIMULATIVNO DJELOVANJE PRAVNOG REŽIMA NA PROCESE MIGRACIJA	96
5.3.1. <i>Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili faktori destimulisanja migracija iz BiH u Njemačku</i>	96
5.3.2. <i>Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili faktori destimulisanja migracija iz BiH u Austriju</i>	98
5.3.3. <i>Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili destimulisanja migracija iz BiH u Sloveniju</i>	101
6. PREPORUKE ZA BUDUĆE STRATEGIJE I POLITKE	105
6.1. DRUŠTVENO-EKONOMSKE REFORME	105
6.2. KREIRANJE STIMULATIVNOG OKRUŽENJA ZA ZADRŽAVANJE STRUČNOG KADRA	108
6.3. STIMULISANJE POVRATKA I SARADNJE S DIJASPOROM	110
6.4. PROMJENA RETORIKE U JAVNOM PROSTORU	111
7. ZAKLJUČCI	115
LITERATURA.....	121
PRILOZI	131

LISTA SLIKA

Slika 1.	Kretanje specifičnih stopa fertiliteta u BiH u odabranim periodima.	20
Slika 2.	Populacijska piramida Bosne i Hercegovine.....	28
Slika 3.	Broj useljenja i iseljenja prema najčešćoj zemlji porijekla i odredišta u godinama 2016/2017.	34
Slika 4.	Broj bh. državljana vraćenih u BiH uz asistenciju IOM-a	39
Slika 5.	Trend iseljavanja u EU, Njemačku, Hrvatsku, Austriju i Sloveniju..	42
Slika 6.	Distribucija uzorka – entiteti i Distrikt.....	48
Slika 7.	Geografska distribucija uzorka.....	48
Slika 8.	Distribucija uzorka prema tipu naselja	49
Slika 9.	Struktura uzorka prema spolu i godinama.....	49
Slika 10.	Struktura uzorka prema nivou obrazovanja ispitanika	50
Slika 11.	Emigracijske aspiracije ispitanika	50
Slika 12.	Zemlje emigracijskih aspiracija.....	52
Slika 13.	Ključni problemi s kojima se susreću građani BiH.....	54
Slika 14.	Osjećaji ispitanika prema BiH.....	56
Slika 15.	Promjene koje bi spriječile odlazak iz BiH	59
Slika 16.	Promjene koje bi spriječile odlazak prema entitetima.....	60

LISTA TABELA

Tabela 1.	Kretanje ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine prema popisima (1948–2013).....	16
Tabela 2.	Stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, 1996–2017.	19
Tabela 3.	Totalna stopa fertiliteta u evropskim zemljama, 2010–2017.....	21
Tabela 4.	Opća stopa nataliteta u općinama Bosne i Hercegovine (2018).....	24
Tabela 5.	Udio velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine i relevantni analitički pokazatelji prema popisima stanovništva (1971–2013)	27
Tabela 6.	Broj osoba koje su odjavile boravište u BiH – 2017. godina	37
Tabela 7.	Broj osoba koje su odjavile boravište u BiH.....	38
Tabela 8.	Izdate boravišne dozvole po prvi put građanima BiH.....	40

Tabela 9. Broj izdatih boravišnih dozvola prema vremenu trajanja za 2018. godinu	42
Tabela 10. Broj izdatih boravišnih dozvola prema razlogu boravka za 2018. godinu	44
Tabela 11. Emigracijske aspiracije ispitanika prema entitetima i DB	51
Tabela 12. Emigracijske aspiracije ispitanika prema spolu, dobi i obrazovanju	51
Tabela 13. Konkretna radnja na ispunjenju emigracijskih namjera	53
Tabela 14. Razlozi emigracijskih namjera	53
Tabela 15. Razlozi ostanka u BiH.....	54
Tabela 16. Ključni problemi s kojima se susreću građani BiH – prema entitetima	55
Tabela 17. Zabrinutost za budućnost u BiH.....	56
Tabela 18. Percepcija ispitanika o budućnosti BiH.....	57
Tabela 19. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u FBiH.....	58
Tabela 20. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u RS.....	58
Tabela 21. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u DB	58
Tabela 22. Percepcija ispitanika o kvaliteti okruženja u BiH	59
Tabela 23. Inicijalni model – marginalni efekti nakon probit modela	69
Tabela 24. Finalni model intencija emigriranja – marginalni efekti nakon probit modela	72

PREDGOVOR

Inicijator i rukovodilac projekta te idejni tvorac i urednik ove studije je akademik dr. Muris Čičić. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine institucionalno je provela ovaj interdisciplinarni projekat, a participirali su eksperti iz više naučnih disciplina Univerziteta u Sarajevu, uključujući ekonomsku, pravnu i sociološku oblast. Autori su u nastavku navedeni abecednim redom: akademik dr. Muris Čičić, prof. dr. Adnan Efendić, doc. dr. Mirza Emirhafizović, prof. dr. Melika Husić-Mehmedović, akademik dr. Miloš Trifković i doc. dr. Lejla Turulja. Posebnu zahvalnost dugujemo Vladi Federacije BiH koja je inicirala i podržala izradu ove Studije.

Svako poglavlje ove studije rezultat je zajedničkih napora svih učesnika projekta da se ponudi dokument koji će kreatorima politike, ekspertima iz oblasti, kao i relevantnim institucijama ponuditi korisne i vrijedne informacije. U nastavku ističemo ekspertice / eksperte koji su dali najznačajniji doprinos pisanju određenog dijela studije. Prvo poglavlje, autora Mirze Emirhafizovića, nudi aktuelnu demografsku sliku Bosne i Hercegovine. Drugo poglavlje, koje daje prikaz dostupnih podataka o emigracijama, sastoji se iz dva dijela: analize neformalnih statističkih izvora autora Mirze Emirhafizovića i analize zvaničnih domaćih i međunarodnih izvora autorica Lejle Turulje i Melike Husić-Mehmedović. Treće poglavlje je rezultat provedene kvantitativne studije u BiH, gdje je podatke kroz deskriptivnu statistiku predstavila Lejla Turulja, dok Adnan Efendić donosi empirijsku analizu emigracijskih namjera stanovništva BiH u komparativnom decenijskom kontekstu. Kvalitativno istraživanje je predstavljeno u četvrtom poglavlju autorica Melike Husić-Mehmedović i Lejle Turulje. Peto poglavlje, autora akademika Miloša Trifkovića, nudi pregled pravne regulative u BiH i najznačajnijim zemljama prijema. Konačno, u šestom dijelu, čijem pisanju su doprinijeli svi autori Studije, predložene su relevantne preporuke za kreiranje budućih strategija i politika iz ove oblasti.

UVOD

Migracije stanovništva svoje začetke bilježe duboko u historiji, a glavni pokretač migracija je primarno izbjegavanje loših i težnja za boljim uslovima života, koji su tokom povijesti bili povezani s djelovanjem ekonomskih, političkih, sigurnosnih, ekoloških i drugih faktora. Vanjska migracija, kao prostorno kretanje stanovništva između dvije države, implicira promjene kako za stanovništvo zemlje porijekla tako i za samo društvo prijema. Najveću pažnju u savremenim migracijama svjetskih razmjera privlače migracije iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje, što se trenutno dešava i u Evropi, gdje je Bosna i Hercegovina postala tranzitna zemlja aktuelnog migracijskog vala.

Najveća migracijska kretanja na prostoru BiH u novijoj historiji zabilježena su u prvoj polovini 1990-ih godina. Uglavnom su to bile prisilne migracije izazvane ratnim dešavanjima kada je samo u periodu 1991–1995. godine zemlju napustilo više od milion stanovnika, koji su u velikom broju nastavili da žive u zemljama prijema, ali se je značajan broj isljenika nakon rata i vratio u BiH. Druga polovina 1990-ih obilježena je nastavkom emigracija, bilo zbog spajanja porodica, bilo zbog loše ekonomske situacije i političke nestabilnosti, što je trend koji je nastavljen i u prve dvije decenije XXI stoljeća.

Studija o emigracijama BOSNA I HERCEGOVINA (u daljem tekstu: Studija) sadrži analizu aktuelnog iseljavanja stanovništva iz BiH koja je bazirana na namjenski prikupljenim podacima u 2019. godini. Studija je strukturirana tako da omogućava kreatorima politike, ekspertima iz ove oblasti, kao i relevantnim institucijama da dobiju bitne naučne inpute, ali i smjernice za izradu strategija utemeljenih na nalazima koji se tiču izazova odlaska građana BiH.

Glavni ciljevi Studije su:

- identificirati glavne emigracijske trendove građana BiH,
- identificirati glavne pokretače i razloge odlaska građana iz BiH,
- utvrditi glavna područja unapređenja kako bi se stvorila povoljnija klima za ostanak u BiH,

- predložiti korake koje vlade, kreatori politike i nevladine organizacije trebaju preduzeti u cilju smanjenja emigracija iz BiH.

U izradi Studije korišteni su relevantni sekundarni podaci, kao i primarni podaci prikupljeni kroz reprezentativne ankete i kvalitativne intervjue s ciljnim grupama. Svi istraživački instrumenti namjenski su dizajnirani da ispituju trenutno stanje iseljavanja građana BiH, identificiraju emigracijske aspiracije, ključne pokretače emigracija, kako u zemlji tako i u inostranstvu, ne zaboravljajući niti neke od osnovnih prepreka za emigriranje.

Emigracijskim trendovima u posljednjih nekoliko godina doprinosi i zaključivanje sporazuma o zapošljavanju između BiH i Slovenije, BiH i Njemačke, kao i promjena migracijske politike Evropske unije koja ide u pravcu olakšavanja i poticanja iseljavanja određenih, za zemlje EU deficitarnih zanimanja, kao što su informatičari, ljekari, matematičari, istraživači i drugi visoko kvalifikovani radnici, stručnjaci i studenti (Direktiva EU o plavoj karti). Osim toga, olakšano kretanje stanovništva zbog uvođenja bezviznog režima svakako može stimulirati migracije i utjecati na odlazak iz BiH. Popratni efekat pojačanih emigracija uslovio je demografski problem u našoj zemlji. Emigracija je tako postala jedan od bitnih uzroka smanjenja ukupnog broja stanovnika u posljednjoj deceniji, a posebno je zabrinjavajuće da se događa simultano s padom nataliteta

U prvom poglavlju Studije predstavljena je demografska slika Bosne i Hercegovine u postratnom periodu. Poglavlje donosi analizu podataka vitalne statistike (natalitet, mortalitet, fertilitet, prirodni priraštaj), kao i druge demografske karakteristike BiH kroz prizmu rezultata popisa stanovništva. Nalazi ovog poglavlja predstavljaju važnu odrednicu za analizu efekata migracija u budućnosti, jer je riječ o okruženju koje karakterizira demografski pad (depulacija), što u kombinaciji s visokim emigracijskim aspiracijama dodatno intenzivira potrebu da se ovom fenomenom pristupi višedimenzionalno. U suprotnom, u relativno skorije vrijeme mogli bismo se suočiti sa situacijom nedostatka radne snage za podršku osnovne infrastrukture društva.

Drugo poglavlje Studije analizira dostupne podatke o emigracijama stanovništva Bosne i Hercegovine. Poglavlje je podijeljeno na analizu podataka iz statistički neformalnih i formalnih izvora podataka. U prvom dijelu problematizira se medijsko izvještavanje o izazovu koji donose migracije iz BiH. Analizom internetskih portala dolazi se do zaključka da se nerijetko prenose podaci o broju iseljenika iz metodološki upitnih izvora, čime dobivamo iskrivljenu sliku emigracijskih podataka na koje se javnost kasnije referira. U drugom dijelu su predstavljeni podaci o emigriranju iz više domaćih

i međunarodnih izvora. Iako ovo poglavlje donosi recentne podatke o emigriranju, izazovi s kojima se trebalo suočiti u ovom istraživačkom poduhvatu ogledaju se u dostupnim indikatorima migracija, a to je da je migracijska statistika vrlo heterogena, često i nekonzistentna, a naročito kada se kombiniraju domaći i strani izvori, što otežava jasnu sliku o broju ljudi koji su emigrirali iz BiH posljednjih godina. No bez obzira na izvor, ali i nemogućnosti identifikiranja preciznog obima emigriranja, zaključak ovog poglavlja jeste da emigracije u BiH jesu dovoljno prisutan društveni fenomen koji zavrđuje pažnju relevantnih institucija i donosilaca odluka kako bi se umanjili negativni efekti na društvo.

Treće poglavlje nudi deskriptivnu statistiku, kao i popratnu empirijsku analizu emigracionih namjera stanovništva u BiH. Aspiracije prema odlasku van BiH najbolja su aproksimacija budućih emigracija jer omogućavaju uvid u faktore emigracija prije nego što su se stvarno i desile, a emigranti najčešće izgubili u statističkim publikacijama i analizama. S obzirom na to da podaci omogućavaju reprezentativnu analizu ovog fenomena, prikazani su najinteresantniji indikatori, diskutirano je o potencijalnim determinantama emigracija, a kao najvažnije, istraživanje je upotpunjeno empirijskim modelom. Vrlo interesantni nalazi ovog poglavlja tiču se identificiranja najsnažnijih faktora koji stoje iza emigracijskih tendencija u BiH kada je u pitanju socioekonomsko okruženje, postkonfliktni utjecaji i faktori koji se vežu za osobine svakog analiziranog pojedinca.

Emigracije su vrlo složen fenomen čije je dubinsko razumijevanje moguće jedino preko kvalitativne analize primjera iz svakodnevnog života ljudi, što je upravo zadatak četvrtog poglavlja. U okviru ove dubinske analize izučeni su primjeri pojedinaca koji su emigrirali iz BiH, planiraju napustiti zemlju, odnosno žele ostati, pa čak i primjeri onih koji su se nakon emigriranja vratili. Ova komparativna analiza nudi vrlo opipljive nalaze o razlozima emigriranja ili neemigriranja, nudi dubinski uvid u ovaj fenomen, što treba poslužiti kao realna ilustracija ovog problema s kojim se naše društvo suočava.

Migracije su također determinirane pravnim okvirom kako rezidentne zemlje tako i zemlje u kojoj je emigriranje planirano ili ostvareno. Tako je u petom poglavlju Studije prezentirana pravna analiza fenomena migracija iz perspektive zakonskih rješenja u BiH, zatim međunarodne pravne regulative i konačno pravne regulative u zemljama koje tradicionalno važe kao najinteresantnije zemlje za migraciju iz BiH – Austrija, Njemačka i Slovenija.

U posljednjem, šestom poglavlju Studije navedene su osnovne strateške smjernice koje mogu poslužiti kreatorima politike, ali i svim relevantnim

institucijama i pojedincima koji imaju uticaj na javno mnijenje u naporima da se kreira okruženje koje će destimulirati odlazak iz BiH, odnosno stimulirati povratak u zemlju porijekla.

1.

DEMOGRAFSKA SLIKA BOSNE I HERCEGOVINE

1.1. UVOD

Savremeni razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine obilježavaju sljedeći problemi: denatalitet (opadajuće stope rađanja), negativna prirodna promjena (veći broj umrlih od broja živorođenih), ukupna depopulacija (smanjenje broja stanovnika), negativni migracijski saldo, kao i rapidno demografsko starenje uzrokovano padom stope fertiliteta, iseljavanjem mladih te produženjem prosječnog životnog vijeka. Navedeni demografski trendovi prvenstveno su posljedica rata (1992–1995), ali i poratne društveno-ekonomske tranzicije koja se poistovjećuje s krizom. Nakon tri poslijeratne godine, kad su zabilježene nešto više stope rađanja, od kraja 90-ih godina uslijedio je period stalnog pada nataliteta. Roditeljstvo se odgađa za kasniju dob, a fertilitetne aspiracije (željeni broj djece) često se ne ostvaruju. Razlozi za to povezani su s produženim obrazovanjem, visokom nezaposlenošću te nestabilnim prihodima i onih zaposlenih zbog povećanog broja prekarnih (potplaćenih, privremenih i nesigurnih) poslova na tržištu rada. Uslijed takvih restriktivnih uvjeta rađanja, totalna stopa fertiliteta od 2002. godine među najnižim je u Evropi, s manje od 1,3 djece prosječno po ženi u reproduktivnoj dobi. Odljev osoba emigracijom u optimalnoj radnoj i reproduktivnoj dobi (u 20-im i 30-im godinama) dodatno usložnjava ionako lošu demografsku perspektivu, a ako se radi o definitivnom odlasku iz zemlje, negativni efekti nisu samo trenutni već i dugoročni. U takvim okolnostima biološka regresija uzimat će sve više maha, imajući u vidu još nekoliko činjenica: a) da će rađanje ovisiti o brojčano manjim generacijama; b) kontinuitet dominantnog reproduktivnog obrasca; c) izostanak adekvatnih mjera pronatalitetne politike.

1.2. KRETANJE STANOVNIŠTVA

Aktualnu demografsku sliku Bosne i Hercegovine nije moguće razmatrati neovisno o kontekstualnim odrednicama populacijskih procesa (natalitet,

mortalitet i migracije) tokom dužeg razdoblja. Da bi se dobila jasnija predstava o kvantitativnom aspektu razvoja stanovništva, u nastavku se daje tabelarni prikaz promjena u njegovoj brojnosti prema popisima provedenim poslije Drugog svjetskog rata.

Tabela 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine prema popisima (1948–2013)¹

Godine popisa	Ukupan broj stanovnika	Verižni indeksi*	Prosječna godišnja stopa rasta ili pada (u %)*
1948.	2.564.308	-	-
1953.	2.847.459	111,0	2,1
1961.	3.277.948	115,1	1,8
1971.	3.746.111	114,2	1,3
1981.	4.124.256	110,1	1,0
1991.	4.377.033	106,1	0,6
2013.	3.531.159	80,7	-1,0

Izvor: BHAS, 2016.

*Izračun autora

Fokusiramo li se na posljednju kolonu u Tabeli 1, primijetiti ćemo da je sredinom prošlog stoljeća rast stanovništva bio iznad 2%, nakon čega su uslijedile decenije stalnog usporavanja tempa njegovog porasta. U međupopisnom razdoblju 1981–1991. prosječna godišnja stopa rasta već je pala ispod 1%. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina se još uvijek nalazila u početnom stadiju demografske tranzicije, koji su karakterizirale visoke stope nataliteta i znatno niže stope mortaliteta, rezultirajući vrlo visokim stopama prirodnog prirasta. Iz takvog međuodnosa svih sastavnica ukupnog kretanja stanovništva proizlazio je njegov dinamičan rast (Emirhafizović i Zolić, 2017).

Stalno smanjenje broja stanovnika u narednim decenijama uzrokovano je ubrzanom tranzicijom nataliteta, koja je dodatno generirana migracijama

¹ Prilikom usporedbe podataka dobivenih popisom stanovništva neophodno je poznavati primijenjenu koncepciju, jer od toga u konačnici zavisi koje osobe bivaju uključene u ukupno stanovništvo, a koje ne. U svih šest popisa provedenih poslije Drugog svjetskog rata (1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991.) na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao republike u sastavu bivše Jugoslavije, stanovništvo je popisano u skladu s koncepcijom stalnog (*de iure*) stanovništva. To znači da su u ukupan broj stanovnika ulazile osobe koje u jednom mjestu stalno stanuju, tj. imaju prebivalište, bez obzira na to da li su se u kritičnom momentu popisa nalazile u tom mjestu ili ne. Prema tome, u ukupan broj stanovnika uračunate su i osobe na privremenom radu u inozemstvu kao stalni stanovnici općina / mjesta gdje je (bilo) njihovo prebivalište, uključujući i članove njihovih porodica, ako su s njima boravili izvan zemlje.

izvan Bosne i Hercegovine. Modernizacijski procesi i dinamične socijetalne promjene od sredine prošlog stoljeća, kao što su industrijalizacija, urbanizacija, ruralni egzodus, ekspanzija obrazovanje, masovni(ji) angažman žena na tržištu rada, uzlazna društvena mobilnost itd., utjecale su, posredstvom strukturnih preobrazbi stanovništva, na stvaranje drugačijih uvjeta njegove reprodukcije. Usto, veliki pomaci u suzbijanju smrtnosti dojenčadi također su snažno utjecali na modificiranje reproduktivnog ponašanja parova kao reakcija na veću vjerovatnoću preživljavanja novorođenčadi (Grebo, 1975). Urbanizacija i deruralizacija postupno su izazvale premještanje težišta reprodukcije sa sela u gradski tip naselja, što implicira niže norme rađanja (Emirhafizović, 2018). Shodno tome, iako je velika baby-boom generacija zaslužna za kasniji nastavak rasta stanovništva (demografski momentum²), tempo je bio usporeniji.

Prema posljednjem popisu stanovništva provedenom 2013. godine, broj stanovnika (stalnih rezidenata) iznosio je 3.531.159, što je za skoro 20% manje u odnosu na brojčano stanje ustanovljeno popisom iz 1991. godine. Ne samo da je smanjen broj stanovnika već su i njegova kvalitativna obilježja značajno drugačija u usporedbi s predratnim periodom.

Iako se koncepcije tih dvaju popisa razlikuju,³ ovakav demografski pad bio je očekivan, uzimajući u obzir destruktivne posljedice rata (1992–1995) i socioekonomsku krizu koja je uslijedila u poratnom periodu. Faktori imanentni ratu, kao što su visoka smrtnost stanovništva (direktni ljudski gubici uslijed ubijanja ili pogibije), migracije, uglavnom prisilnog karaktera, izbjeglištvo te nemogućnost realiziranja fertilitetnih aspiracija u nenormalnim okolnostima, imat će dugoročne reperkusije na populacijske procese. Treba naglasiti da se visok postotak izbjeglih osoba po završetku rata nije vratio u domovinu, čime je bioreprodukcijски kapacitet stanovništva uveliko reducirana. S druge strane, i društveno-ekonomska tranzicija u značajnoj je mjeri pospješila pojavu negativnih demografskih trendova, koji se očituju u denatalitetu i nastavku iseljavanja iz zemlje.

Bosna i Hercegovina je tradicionalno iseljenička zemlja. Ta činjenica implicira da, osim komponenti prirodnog kretanja, i negativni migracijski saldo snažno utječe na volumen i strukturna obilježja stanovništva. Dok je bila u sastavu bivše Jugoslavije, “najveći dio negativne migracijske bilance Bosna i Hercegovina ostvarila je u ‘migracijskoj razmjeni’ s drugim republikama i

² *Demografski (populacijski) momentum* općenito se odnosi na fenomen rasta stanovništva koji uvjetuje postojeća dobna struktura proizašla iz minulog odnosa između nivoa nataliteta i mortaliteta (Keyfitz, 1971; prema: Land, Yang i Li, 2005).

³ U ovom popisu za utvrđivanje ukupnog broja stanovnika primijenjena je koncepcija “uobičajenog stanovništva”. Vidjeti više u: BHAS, 2016.

pokrajinama” (Markotić, 1985: 1314). Ratni egzodus stanovništva, kada je više od polovice predratnog stanovništva napustilo svoje domove, od čega je oko 1,2 miliona osoba izbjeglo u inozemstvo, zasigurno je ostavio dalekosežne posljedice po demografski razvoj zemlje. Kombinirajući podatke iz različitih izvora, procjenjuje se da u iseljeništvu živi oko 2 miliona osoba porijeklom iz Bosne i Hercegovine, što predstavlja više od 56% od ukupnog broja stanovnika iz posljednjeg popisa 2013. godine (MSBiH, 2018). Više od tri četvrtine prve generacije bh. iseljenika (78,5%), od njih 1.691.350, živi u šest zemalja: Hrvatska (394.146), Srbija (333.687), Njemačka (200.510), Austrija (170.864), Sjedinjene Američke Države (125.442) i Slovenija (103.663) (UN, 2017; Eurostat 2016, prema MSBiH, 2018).

Bosna i Hercegovina prošla je kroz demografsku tranziciju brže od svih slabije razvijenih sastavnica bivše Jugoslavije (Bošnjović, 1990), što je izazvalo poremećaje u reprodukciji stanovništva, koji su se počeli osjećati već početkom 80-ih godina (Grebo, 1985). To indicira promjene u međugeneracijskom reproduktivnom obrascu, odnosno sniženje normi rađanja, premda su i emigracije imale svog udjela u tome. Totalna stopa fertiliteta stoga je značajno opala između 1960. i 1980. godine (s 3,5 na 1,9 djece po ženi u reproduktivnoj dobi), spuštajući se time ispod nivoa zamjene generacija. Tokom 80-ih vrijednost ovog pokazatelja bila je relativno stabilna, s tek manjim varijacijama, tako da je 1990. godine iznosila 1,7. Sudeći prema vitalno-statističkim kriterijima, stanovništvo Bosne i Hercegovine je nakon rata isforsirano ušlo u posttranzicijsku etapu svog razvoja, u kojoj su se već nalazile zapadnoevropske zemlje. Za otpočinjanje ovog stadija, koji karakterizira nizak fertilitet, rastuća stopa mortaliteta i rapidno starenje stanovništva, nisu postojali adekvatni socioekonomski uvjeti kakvi su svojevremeno bili u zemljama pionirima demografske tranzicije. Otuda se javljaju evidentne proturječnosti, posebno pri usporedbi reproduktivnog ponašanja i obrazaca osnivanja porodica u zapadnoj i sjevernoj Evropi s jedne i Bosni i Hercegovini s druge strane. Stoga se prije može govoriti o tzv. “kvaziposttranziciji” (termin uvela: Wertheimer-Baletić, 2005), čime se želi istaknuti da, kad je riječ o nekim ekonomski manje razvijenim zemljama, one jedino prema vitalnostatističkim pokazateljima korespondiraju ovom stadiju u razvoju stanovništva. Podaci vitalne statistike u postratnom periodu govore u prilog tezi o, metaforički kazano, *demografskoj zimi*.⁴

⁴ *Demographic Winter: The Decline of the Human Family* naslov je poznatog dokumentarnog filma snimljenog 2008. godine u američkoj produkciji. Vidjeti: <https://www.imdb.com/title/tt1954377/> (priступljeno 19. 1. 2019).

Tabela 2. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, 1996–2017.

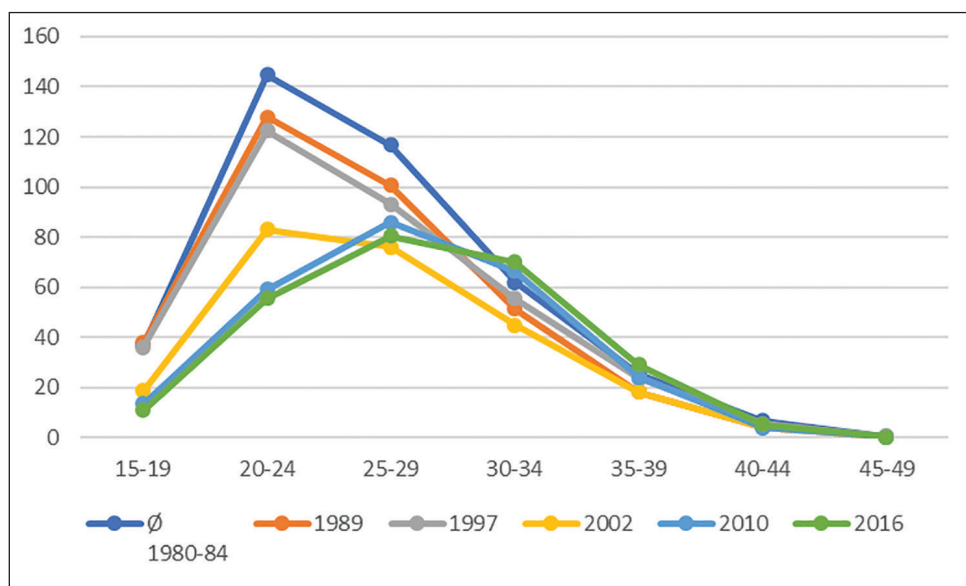
Godine	Na 1.000 stanovnika			Totalna stopa fertiliteta (TFR)
	živorođenih	umrlih	prirodni prirast / promjena	
1992–1995. ⁵	-	-	-	
1996.	12,8	6,9	5,9	1,647
1997.	12,9	7,5	5,5	1,684
1998.	12,3	7,9	4,5	1,558
1999.	11,4	7,7	3,7	1,362
2000.	10,5	8,1	2,4	1,300
2001.	9,9	8,0	1,9	1,400
2002.	9,3	7,9	1,4	1,200
2003.	9,2	8,3	0,9	1,215
2004.	9,1	8,5	0,7	1,217
2005.	9,0	9,0	0,1	1,200
2006.	8,9	8,6	0,2	1,176
2007.	8,8	9,1	-0,3	1,258
2008.	8,9	8,9	0,0	1,285
2009.	9,0	9,1	-0,1	1,303
2010.	8,7	9,1	-0,4	1,266
2011.	8,3	9,1	-0,8	1,205
2012.	8,5	9,3	-0,8	1,349
2013.	8,7	10,1	-0,4	1,276
2014.	8,6	10,2	-1,6	1,258
2015.	8,5	10,8	-2,3	1,242
2016.	8,6	10,4	-1,8	1,258
2017.	8,6	10,8	-2,2	1,259

Izvor: BHAS, 2018c.

U prve tri poslijeratne godine (1996, 1997. i 1998) opća stopa nataliteta bila je iznad 12 promila, s tim da je 1997. godine, kad je zabilježen najveći broj rađanja, ovaj pokazatelj dosegnuo vrijednost od skoro 13 promila. Iako se radilo o niskom tipu nataliteta, ipak, gledajući iz današnje perspektive, te tri godine mogle bi se uvjetno označiti kao period nadoknadne rodosti uslijed normalizacije životnih prilika nakon rata. Međutim, stopa nataliteta

⁵ Budući da vitalna statistika tokom ratnih godina nije u potpunosti funkcionirala, ne postoje pouzdani podaci koji se odnose na broj smrtno stradalih (poginulih, ubijenih) osoba, ali ni na broj živorođenih u tom periodu.

se od 1999. godine permanentno snižava, tako da je njena vrijednost već početkom drugog desetljeća pala ispod 9 promila (počevši od 2010. godine). Razlozi za to u prvom redu leže u izmijenjenim socioekonomskim uvjetima reprodukcije u odnosu na prijeratni period. Pojava “novog siromaštva” svojstvena postsocijalističkoj zbilji (Papić, 2009) dovodi se u vezu sa strukturnom nezaposlenošću, ali i angažmanom visokog postotka radne snage na prekarim (potplaćenim, privremenim i nesigurnim) poslovima. Usto, nepostojanje odgovarajućih mjera populacijske politike signalizira postojanje antinatalitetskog ambijenta u Bosni i Hercegovini (Emirhafizović, 2018). Opadanje broja djece u predškolskoj i osnovnoškolskoj dobi, koje se registrira iz godine u godinu, prvenstveno je posljedica pada nataliteta, ali i iseljavanja potpunih porodica. S druge strane, intencije za napuštanje zemlje zasigurno remete planove u vezi s osnivanjem ili proširenjem porodice među osobama u 20-im ili 30-im godinama.

Autorova konstrukcija na temelju podataka vitalne statistike preuzetih iz: RZS BiH, 1991; BHAS, 2018c.

Slika 1. Kretanje specifičnih stopa fertiliteta u BiH u odabranim periodima

Kriva fertiliteta, koja se konstruira na temelju izračunatih specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, omogućava praćenje nivoa rađanja za svako petogodište unutar reproduktivne dobi žena (15 – 49 godina) u različitim periodima promatranja. Oblik krive ovisi o distribuciji i broju živorođene djece od majki u dobi $x+5$ godina, kao i broju žena u pojedinim fertilnim kohortama. Na

grafikonu iznad upadljivo je da krive fertiliteta u svakom kasnijem periodu imaju izraženiju spljoštenost, što ukazuje na permanentni trend smanjenja broja živorođenih (kvantum fertiliteta). Dok je u 80-im i 90-im godinama distribucija bila unimodalna, pri čemu se vrh nalazio iznad petogodišta 20–24, nakon 2000. godine ona postaje bimodalna, jer su uočljiva dva vrha, od kojih je jedan nešto viši, s tim da se u 2010. i 2016. godini oni izdižu iznad druge polovice 20-ih i prve polovice 30-ih godina zbog pomjeranja dobne granice rađanja, odnosno porasta prosječne dobi majki pri rođenju. Najmlađa (adolescentska) kohorta 15–19 godina i najstarija kohorta 45–49 godina najmanje doprinose ukupnom rađanju, pa kriva fertiliteta kod potonje prati samu apscisnu os.

Prema određenim demografskim pokazateljima, reproduktivnom i bračnom ponašanju te historijskom nasljeđu, Bosna i Hercegovina istovremeno pripada dvama klasterima: južnoevropskom (mediteranskom) i postsocijalističkom. Južnevropski klaster odlikuje se izrazito niskim fertilitetom, niskom stopom izvanbračnog rađanja, izraženim *familizmom*,⁶ prolongiranom tranzicijom u odraslost (kasno napuštanje roditeljskog doma) te relativno konzervativnim okruženjem (Billari et al., 2002). Tek komparacijom s drugim evropskim državama postaje jasnije zbog čega se Bosna i Hercegovina rangira među zemlje s najlošijom demografskom perspektivom.

Tabela 3. Totalna stopa fertiliteta u evropskim zemljama, 2010–2017.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Evropska unija – 28 zemalja	1,62	1,59	1,59	1,55	1,58	1,58	1,60	1,59
Euro zona (19 zemalja)	1,59	1,57	1,56	1,54	1,56	1,56	1,58	1,56
Belgija	1,86	1,81	1,80	1,76	1,74	1,70	1,68	1,65
Bugarska	1,57	1,51	1,50	1,48	1,53	1,53	1,54	1,56
Češka	1,51	1,43	1,45	1,46	1,53	1,57	1,63	1,69
Danska	1,87	1,75	1,73	1,67	1,69	1,71	1,79	1,75
Njemačka	1,39	1,39	1,41	1,42	1,47	1,50	1,60	1,57
Estonija	1,72	1,61	1,56	1,52	1,54	1,58	1,60	1,59
Irska	2,05	2,03	1,98	1,93	1,89	1,85	1,81	1,77
Grčka	1,48	1,40	1,34	1,29	1,30	1,33	1,38	1,35
Španija	1,37	1,34	1,32	1,27	1,32	1,33	1,34	1,31
Francuska	2,03	2,01	2,01	1,99	2,00	1,96	1,93	1,90

⁶ Suprotno individualizmu, familizam je model koji se zasniva na predominaciji porodične grupe, pri čemu njena dobrobit ima preimućstvo u odnosu na interese i potrebe svakog pojedinačnog člana. Dio je tradicionalnog gledišta društva u kojem se naglašava lojalnost, povjerenje i kooperativni stavovi unutar porodične grupe. O ovom konceptu vidjeti šire na: <https://www.encyclopedia.com/reference/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/familism>.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Hrvatska	1,55	1,48	1,51	1,46	1,46	1,40	1,42	1,42
Italija	1,46	1,44	1,43	1,39	1,37	1,35	1,34	1,32
Kipar	1,44	1,35	1,39	1,30	1,31	1,32	1,37	1,32
Latvija	1,36	1,33	1,44	1,52	1,65	1,70	1,74	1,69
Litvanija	1,5	1,55	1,60	1,59	1,63	1,70	1,69	1,63
Luksemburg	1,63	1,52	1,57	1,55	1,50	1,47	1,41	1,39
Mađarska	1,25	1,23	1,34	1,35	1,44	1,45	1,53	1,54
Malta	1,36	1,45	1,42	1,36	1,38	1,37	1,37	1,26
Nizozemska	1,79	1,76	1,72	1,68	1,71	1,66	1,66	1,62
Austrija	1,44	1,43	1,44	1,44	1,46	1,49	1,53	1,52
Poljska	1,41	1,33	1,33	1,29	1,32	1,32	1,39	1,48
Portugal	1,39	1,35	1,28	1,21	1,23	1,31	1,36	1,38
Rumunija	1,59	1,47	1,52	1,46	1,56	1,62	1,64	1,71
Slovenija	1,57	1,56	1,58	1,55	1,58	1,57	1,58	1,62
Slovačka	1,43	1,45	1,34	1,34	1,37	1,40	1,48	1,52
Finska	1,87	1,83	1,8	1,75	1,71	1,65	1,57	1,49
Švedska	1,98	1,90	1,91	1,89	1,88	1,85	1,85	1,78
Ujedinjeno Kraljevstvo	1,92	1,91	1,92	1,83	1,81	1,80	1,79	1,74
Island	2,20	2,02	2,04	1,93	1,93	1,80	1,74	1,71
Lihtenštajn	1,40	1,69	1,51	1,45	1,59	1,40	1,61	1,44
Norveška	1,95	1,88	1,85	1,78	1,75	1,72	1,71	1,62
Švicarska	1,52	1,52	1,52	1,52	1,54	1,54	1,54	1,52
Crna Gora	1,70	1,65	1,72	1,73	1,75	1,74	1,79	1,78
Sjeverna Makedonija	1,56	1,46	1,51	1,49	1,52	1,50	1,50	1,43
Albanija	1,63	1,65	1,71	1,73	1,73	1,59	1,54	1,48
Srbija	1,40	1,40	1,45	1,43	1,46	1,46	1,46	1,49
Turska	2,04	2,03	2,09	2,08	2,17	2,14	2,11	2,07

Izvor: Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/>

Totalna stopa fertiliteta na nivou EU 28 u 2017. godini iznosila je 1,59 (djece po ženi), dok je u Bosni i Hercegovini od 2002. godine, s izuzetkom 2009. i 2012. godine, vrijednost tog pokazatelja niža od 1,3. Ako se usmjeri pažnja na zadnju kolonu (2017. godina), primjećujemo da samo jedna država EU (Malta) ima totalnu stopu fertiliteta nižu od 1,3, koja se naziva “najniži niski” fertilitet (Billari i Kohler, 2004).

Zadržavanje niske totalne stope fertiliteta, koja je za oko 40% ispod praga zamjene generacija, znači da će naredna generacija za toliki postotak biti manja od sadašnje (McDonald, 2008: 1). Sudeći po prosjeku rađanja u BiH,

prevladava model jednog djeteta u porodici, što prije ukazuje na suboptimalne uvjete reprodukcije nego na odbacivanje (ponovljenog) roditeljstva iz čisto hedonističkih razloga. Ipak, abortusi (namjerni, artificijelni prekidi trudnoće), o kojima ne postoji precizna statistika u BiH, sasvim izvjesno primjenjuju se i u svrhu kontrole rađanja, što iziskuje ozbiljnu analizu i strateško djelovanje u skladu s tim. Osim toga, i pojava trajnog nesudjelovanja u reprodukciji zaslužuje veći istraživački interes, jer je u porastu udio žena koje će svoju reproduktivnu dob okončati bez potomstva. U prilog tome govori činjenica da je za kohortu 40–44 već izvjesno da prelazi 13 % (stanje registrirano Popisom iz 2013, BHAS, 2016), što navodi na konstataciju da tzv. “neporodični sektor” (osobe ili bračni parovi bez djece) (Keilman, 2013) u bh. društvu nije zanemariv.

Bosna i Hercegovina se prvenstveno zbog demografskih posljedica rata i poslijeratne društveno-ekonomske krize našla u grupi evropskih zemalja koje se suočavaju s problemom depopulacije. Institut za demografiju sa sjedištem u Beču, koji djeluje pri Austrijskoj akademiji znanosti (ÖAW), obznanio je da je u periodu od 1990. do 2017. godine među evropskim državama najveći populacijski gubitak od 22 posto imala upravo Bosna i Hercegovina.⁷

Stručnjak s ovog Instituta Tomáš Sobotka konstatira da su migracije glavni uzrok porasta ili pada stanovništva u Evropi, jer su i istočnoevropske i zapadnoevropske zemlje dosegnule slične nivoe fertiliteta.⁸ Pri tom se misli na varijetete niskog fertiliteta od “najnižeg niskog”, kakav bilježi Bosna i Hercegovina, do “najvišeg niskog”, kakav je, primjerice, u skandinavskim zemljama, Irskoj i Francuskoj.

Bosna i Hercegovina po niskoj stopi fertiliteta prednjači i u globalnim razmjerama. U publikaciji pod nazivom “World Fertility Patterns 2015” Bosna i Hercegovina je navedena među deset zemalja svijeta koje su u petogodišnjem periodu 2010–2015. imale najnižu totalnu stopu fertiliteta (TFR). Osim Bosne i Hercegovine, u istoj grupi su još četiri evropske (Moldavija, Portugal, Španija i Mađarska) i pet azijskih zemalja (UN, 2016).

Usporedo s padom stope nataliteta / fertiliteta, opća stopa smrtnosti je u porastu uslijed stalne preobrazbe dobnog sastava stanovništva u kojem je sve veća zastupljenost postradnog kontingenta, tj. osoba u trećoj životnoj dobi. Od 1996. do 2017. vrijednost tog pokazatelja porasla je za skoro 4 promila. Konvergiranje stopa prirodnog kretanja stanovništva najprije je rezultiralo

⁷ Izvor: <https://www.oeaw.ac.at/en/detail/news/population-trends-eastern-europe-is-drifting-away-from-the-west/>.

⁸ S izuzetkom Turske, čija je totalna stopa fertiliteta još uvijek iznad 2.

nultom vrijednošću prirodne promjene, da bi se 2007. godine prvi put dogodio obrat, kada je broj umrlih nadmašio broj živorođenih. Od 2014. godine visina stope negativne prirodne promjene iznosi više od 1, a najveća negativna razlika između broja živorođenih i broja umrlih u apsolutnom iznosu zabilježena je 2015. godine (-8.380). U toku desetogodišnjeg perioda 2007–2017. samo je po osnovi negativne prirodne promjene izgubljeno više od 42.000 stanovnika.

Promatrano po bh. entitetima, među njima se uočavaju znatne razlike u stopama prirodnog kretanja stanovništva. Dok je 1996. godine u Federaciji BiH (FBiH) stopa prirodnog prirasta bila čak i viša u odnosu na predratni nivo, vrijednost tog pokazatelja u Republici Srpskoj (RS) bila je tek nešto iznad 1. Vitalnija dobna struktura stanovništva u FBiH odražavala se ne samo na više stope nataliteta nego i niže stope smrtnosti u odnosu na RS, gdje je već 2002. godine prvi put registrirana negativna prirodna promjena s tendencijom povećanja negativne razlike. Osjetan pad nataliteta bilježila je i FBiH, čija je vrijednost u periodu 1996–2016. smanjena za 6,3 promila, dok je istodobno stopa mortaliteta bila u porastu. Takvi trendovi neminovno su ishodovali pojavom “bijeke kuge”, koja je u ovom bh. entitetu na snazi od 2013. godine.

Tabela 4. Opća stopa nataliteta u općinama Bosne i Hercegovine (2018)

Opća stopa nataliteta (u ‰)	Broj općina i gradova		
	BiH	FBiH	RS
0–1	5	1	4
1,1–2,0	5	3	2
2,1–3,0	3	1	2
3,1–4,0	9	6	3
4,1–5,0	8	5	3
5,1–6,0	12	5	7
6,1–7,0	20	11	9
7,1–8,0	19	7	12
8,1–9,0	23	13	10
9,1–10,0	15	10	5
10,1–11,0	14*	10	3
11,1–12,0	6	4	2
12,1–13,0	2	1	1
13,1–14,0	0	0	0
≤14,1	1	1	0
Ukupno:	142	78	63

Izvor: FZS 2018; RZS RS 2019.

*Uračunat Brčko distrikt BiH (podatak iz 2017. godine) (BHAS, 2018b)

Agregirana opća stopa nataliteta na nivou države i njenih entiteta prikri-va razlike koje postoje između nižih administrativno-teritorijalnih jedinica, tj. kantona, gradova i općina. Budući da sve jedinice lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini ostvaruju nizak tip nataliteta (manje od 15 živorođenih na 1.000 stanovnika), ciljano je uzeta minimalna veličina razreda kako bi se dobio što bolji uvid u varijacije tog pokazatelja.

Iz podataka predloženih u Tabeli 4 zapaža se sljedeće:

- u najvećem broju općina i gradova u FBiH stopa nataliteta iznosi između 8,1 i 9 promila, a u RS-u između 7,1 i 8 (13 u FBiH i 12 u RS-u);
- u 20 općina i gradova u BiH taj pokazatelj kreće se u rasponu od 6,1 do 7 promila;
- u ukupno 29 jedinica lokalne samouprave u državi (20 u FBiH, 8 u RS i Brčko distrikt) stopa nataliteta ima vrijednost od 9,1 do 11 promila;
- općine u kojima se rađa tek nekoliko djece ili nijedno uglavnom su uspostavljene stjecajem ratnih okolnosti iz 90-ih godina, bez postojanja realnih demografskih i ekonomskih pretpostavki;
- u RS-u samo tri općine imaju stopu nataliteta između 11,1 i 13 promila, dok se u Federaciji 6 općina izdvaja po natprosječnoj stopi rađanja.

Nisu zanemarive razlike u prosječnoj stopi nataliteta među kantonima u Federaciji BiH. Kanton Sarajevo, zahvaljući mehaničkom prilivu stanovništva i drugim komparativnim prednostima, bilježi najvišu stopu nataliteta (10,8‰), a slijede ga Zeničko-dobojski (9‰) i Zapadnohercegovački kanton (8,1‰). Stopu nataliteta iznad 7 promila imaju Tuzlanski, Bosansko-podrinjski i Srednjobosanski kanton. Najniža vrijednost opće stope nataliteta je u Posavskom kantonu (3,2‰), potom u Kantonu 10 (4,4‰). Vrijednost tog pokazatelja skoro je izjednačena u Unsko-sanskom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu i iznosi iznad 6 promila.

Svi kantoni, osim Sarajevskog i Zeničko-dobojskog, imaju veći broj umrlih od broja živorođenih. Negativna stopa prirodne promjene kreće se u rasponu od -8,3 u Posavskom, preko -5,4 u Kantonu 10, do -1 promil u Zapadnohercegovačkom kantonu. I Kanton Sarajevo i Zeničko-dobojski kanton još uvijek održavaju jedva pozitivnu prirodnu promjenu od 0,2 promila (FZS, 2018). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u entitetu Republika Srpska samo u Banjoj Luci rađa se više osoba nego što ih umire (RZS RS, 2019). Brčko distrikt BiH također ostvaruje negativnu prirodnu promjenu od -2,43 promila (BHAS, 2018d).

Snižavanje stope infantilnog mortaliteta (smrtnost dojenčadi) treba izdvojiti kao jedini pozitivan trend. Od 1996. godine prati se stalni pad vrijednosti

tog pokazatelja, tako da je 2007. godine prepolovljena (s 14 na 6,8 promila). U narednom periodu, zaključno s 2017. godinom, primjetne su umjerene oscilacije u visini stope, koja nije prelazila 7 promila (BHAS, 2018b). Po uspostavljanju korelacijske veze između visine bruto domaćeg proizvoda (BDP) po stanovniku i stope infantilnog mortaliteta, autor Foundalis (1998) ustvrdio je da Bosna i Hercegovina, uz još neke zemlje, predstavlja izuzetak, jer unatoč niskom nivou BDP-a *per capita*, stopa smrtnosti najmlađe populacije nije visoka.⁹ U Izvještaju o napretku u realizaciji milenijskih razvojnih ciljeva u Bosni i Hercegovini za 2010. godinu (Ministarstvo finansija i trezora BiH i Tim Ujedinjenih nacija u BiH, 2010) iznesena je ocjena da BiH ostvaruje izvjesni napredak u smanjenju smrtnosti djece, ali da je neophodno uložiti dodatne napore kako bi se taj trend nastavio.

1.2. DOBNA STRUKTURA I STARENJE STANOVNIŠTVA

Biološka (dobno-spolna) struktura stanovništva najvažnija je parcijalna struktura u demografiji, jer predstavlja osnovnu determinantu bioreprodukcijskog okvira. Valja naglasiti da se ova struktura stanovništva formira kao rezultanta stalne interakcije demografskih procesa (rodnost, smrtnost i migracije) (Horiuchi i Preston 1988), koji su pod utjecajem mnogobrojnih faktora, te da su demografski procesi i sami uvjetovani njome. S obzirom na to da su od svih obilježja stanovništva dob i spol nedvojbeno najvažniji i najrelevantniji za demografe, oni se nazivaju i “demografskim varijablama” (Bogue, 1969: 147, prema: Poston i Bouvier, 2010: 228).

Preobrazbu dobne strukture stanovništva Bosne i Hercegovine uvjetuju dva simultana trenda: povećanje udjela osoba u dobi od 65 i više godina i smanjenje udjela djece mlađe od 15 godina. To se najbolje vidi iz usporednog pregleda podataka o udjelu velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu prema popisima (1971, 1981, 1991. i 2013.) predloženih u sljedećoj tabeli.

⁹ Vidjeti više na: <http://www.foundalis.com/geo/worldch1.html>.

Tabela 5. Udio velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine i relevantni analitički pokazatelji prema popisima stanovništva (1971–2013)

Godina popisa	Broj stanovnika u hiljadama	Ukupno	Dobna struktura (%)			Prosječna dob	Indeks starosti ¹⁰	Broj muškaraca na 1.000 žena
			0–14 godina	15–64 godina	65 i više godina			
1971.	3746	100,0	34,4	60,5	4,7	26,9	13,67	959,76
1981.	4124	100,0	27,5	66,2	6,1	29,6	22,08	989,18
1991.	4377	100,0	23,5	67,7	6,5	34,0	27,68	995,69
2013.	3531	100,0	15,4	70,4	14,2	39,5	92,33	962,97

Izvor: BHAS, 2016.

Udjeli predradnog i postradnog kontingenta pokazuju da je dobna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine 1971. godine već bila na samom prijelazu iz mladog (ekspanzivnog) u zreli (stacionarni) tip. U podacima dobivenim narednim popisom stanovništva 1981. godine primjetno je da je prijelazna faza već okončana, pa je stanovništvo Bosne i Hercegovine, prema omjeru mladih i starih, poprimilo karakteristike zrelog tipa dobne strukture. Popis stanovništva iz 1991. godine registrirao je daljnje smanjenje udjela djece do navršene 15. godine, koji je pao ispod jedne četvrtine (23,5%), te neznatno uvećanje staračkog kontingenta (6,5%) u odnosu na prethodni popis. Uzimajući u obzir sljedeće kriterije: udio mladih do 19. godine (31,7%), postotak osoba u dobi 60 i više godina (11%), zatim prosječnu dob stanovništva (34 godine) te indeks starosti (27 starih na 100 mladih 0–14 godina), evidentno je da se stanovništvo Bosne i Hercegovine početkom 1990-ih godina nalazilo na pragu demografskog starenja (Emirhafizović i Zolić, 2017: 15).

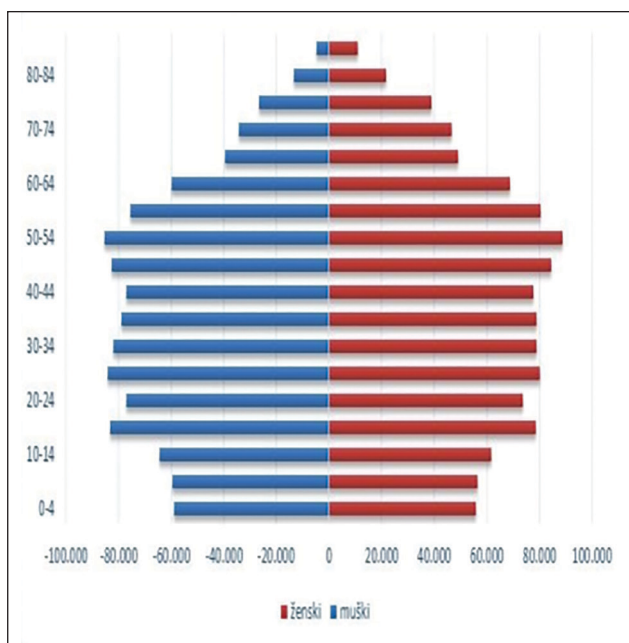
Unatoč opadanju stope prirodnog prirasta, Bosna i Hercegovina je raspolagala s relativno značajnim bioreprodukcijским potencijalom čime se za izvjestan period mogao održavati, barem skroman, populacijski rast po osnovi prirodnog kretanja stanovništva. Međutim, zbog demografske destrukcije proizročene ratom preuranjeno je izgubljena biološka vitalnost nužna za održavanje pozitivne bilance između broja živorođenih i broja umrlih, tako da je pojava prirodne depopulacije ubrzana i do nekoliko decenija (Bošnjović, 2006).

Prema podacima posljednjeg popisa stanovništva iz 2013. godine, djeca (0–14 godina) čine 15,4% ukupnog stanovništva, a ako se ovoj dobnoj grupi doda i sljedeća kohorta, onda udio mladih do 19. godine iznosi 22,3%. U usporedbi sa stanjem iz 1991. godine, broj mladih (0–14 godina) u 2013. je

¹⁰ Računa se prema formuli: $is = \frac{P_{(65+)}}{P_{(0-14)}} \cdot 100$.

skoro prepolovljen, dok je, na drugoj krajnosti dobne piramide, postotak osoba od navršene 65. godine do najstarije životne dobi više nego udvostručen. Da nije bilo rata, prijelaz iz stacionarnog u regresivni stadij zasigurno bi bio za izvjesno vrijeme prolongiran (Emirhafizović i Zolić, 2017). Prosječna dob stanovništva već je dosegla 40 godina. Ovi indikatori karakteristični su za kontraktivni (regresivni) tip dobne strukture, koji odgovara posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva. Ireverzibilno zalaženje u duboku starost stanovništva BiH postaje dominantan proces njegovog razvoja.

Budući da je od popisa stanovništva već proteklo šest godina, a s obzirom na dinamiku starenja stanovništva, izvjesno je da je udio starih osoba već premašio udio djece u ukupnom stanovništvu. Kontinuirani pad nataliteta, migracije zbog selektivnosti prema dobi te produženje prosječnog životnog vijeka glavni su uzročnici starenja stanovništva. Ne samo da će se nastaviti rast udjela populacije u dobi od 65 i više godina već će se uslijed *dugovječnosti* (engl. *longevity*) povećati koncentracija u podgrupama “staro” (75–84 godine) i “najstarije staro” stanovništvo (iznad 85 godina). Prema tome, sve progresivnije starenje stanovništva nesumnjivo predstavlja jedan od najvećih izazova savremenog bh. društva jer se, u većoj ili manjoj mjeri, odražava na ključne životne domene (vidjeti Peace et al., 2007) i etablirane društvene odnose.

Izvor: BHAS, 2016.

Slika 2. Populacijska piramida Bosne i Hercegovine

Populacijska ili starosna piramida je najpodesniji način da se putem vertikalno nanizanih stupaca, tj. histograma, vizualizira dobno-spolna struktura stanovništva nekog područja.¹¹ Njen oblik vremenom se mijenja shodno dinamici demografske tranzicije, ali može reflektirati i djelovanje vanrednih okolnosti razvoja stanovništva, kao što je rat.

Sužena osnova piramide (Slika 2) nedvojbeno indicira da su djeca mlađa od 15 godina malobrojnija u odnosu na starije kohorte. Posljedica je to opadanja ionako niske stope nataliteta, počevši od 2000. godine. Stupac koji pripada petogodištu 15–19 ističe se svojom širinom zbog povećanih stopa rađanja u prvim poslijeratnim godinama, a za što je dijelom zaslužan i povratak porodica s djecom iz izbjeglištva. Uvučenost piramide u ravni kohorte 20–24 godine može se pripisati oskudnom rađanju tokom rata, odnosno ratom depresiranim natalitetom (“krnja generacija”). Najširi stupac na piramidi predstavlja najmlađe pripadnike velike baby-boom generacije (godišta od 1958. do 1963). Emigracija i visoki ratni mortalitet odrazili su se na volumen pojedinih kohorti od 40. godine pa naviše (dio tzv. Generacije X). Vrh piramide nema šiljast oblik kao nekad, već uočljivu asimetriju (širi su stupci na “ženskoj” strani piramide), koja ukazuje na *feminizaciju starenja*. To je globalni fenomen, budući da su žene prosječno dugovječnije od muškaraca. Prema pokazateljima humanog razvoja, u Bosni i Hercegovini očekivano trajanje života pri rođenju za žene iznosi skoro 80 godina (79,6), dok je za muškarce čak pet godina kraće (74,6).¹² Predočena populacijska piramida ima konture koje podsjećaju na oblik urne, što je tipična projekcija kontraktivnog (regresivnog) stanovništva. Osim povećanja udjela osoba u dobi od 60 i više godina u ukupnom stanovništvu, starenje zahvaća i dobne funkcionalne kontingente kao što su radni i fertilni jer je, zbog smanjenog priliva mlađih naraštaja, sve veća koncentracija starijih dobnih grupa.

¹¹ To je grafički prikaz koji predstavlja dvodimenzionalni presjek zastupljenosti pojedinih dobnih grupa (kohorti) oba spola, konstruiran na temelju podataka dobivenih popisom stanovništva ili iz drugih izvora. Obrisi piramide, formirani dugoročnim populacijskim procesima, odražavaju dinamiku demografske tranzicije, stadij starenja te društveno-ekonomske i historijske okolnosti (kao što su ratovi) koje su pratile razvoj stanovništva u proteklih više od osam desetljeća.

¹² <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/BIH>

2.

ANALIZA DOSTUPNIH PODATAKA O EMIGRACIJAMA

Kad je riječ o sekundarnim podacima o emigracijama iz Bosne i Hercegovine koji su dostupni domaćoj javnosti, načelno se može govoriti o dva izvora podataka. Prvo su podaci koji se plasiraju u medijima (s referentnim izvorom ili bez njega), a drugo zvanični podaci relevantnih institucija u BiH i inostranstvu. U nastavku će prvo biti prezentirano medijsko izvještavanje na temu emigracija iz BiH, a potom će se dati pregled nekih od zvaničnih podataka.

2.1. OSVRT NA MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE

Medijsko izvještavanje o iseljavanju iz Bosne i Hercegovine zavređuje poseban osvrt, ne samo zbog svoje aktuelnosti već i iz nekoliko bitnih razloga:

- medijski sadržaji snažno utječu na formiranje javnog mnijenja o određenom pitanju;
- činjenica je da ne slijede svi mediji profesionalne standarde u istoj mjeri, kao i da pojedine osobe koje se bave novinarstvom, odnosno kreiranjem vijesti, nemaju dovoljno razvijenu svijest o deontologiji i profesionalizmu;¹³
- izvještavanje o migracijama stoga je popraćeno određenim proturječnostima i nedosljednostima, što upućuje na različite pristupe u tretiranju ove teme.

Bosanskohercegovačku realnost, između ostalog, karakterizira i evidentna disproporcija između veličine tržišta i broja medija, koji je doista impozantan. U tom smislu stječe se utisak da je domaća javnost dobro informirana, s obzirom na dostupnost mnogobrojnih izvora vijesti. Međutim, analitičari/ke su suglasni/e s time da, bar u bh. kontekstu, ne postoji veza između pluralizma medija i pluralizma sadržaja (Turčilo i Buljubašić, 2017).

¹³ Razlozi manjka ili potpunog odsustva novinarskog profesionalizma mogli bi biti sljedeći:

- vremenski pritisak;
- finansijski motivi – naručeni tekst ili prilog;
- podložnost ekonomskim ucjenama – npr. uvjetovanje oglašavanja itd.;
- duboka ispolitiziranost medija;
- nedovoljna obrazovanost novinara (Udovičić, 2012).

Osvrćući se na ključne odlike medijske scene u Bosni i Hercegovini i prateće fenomene na temelju dosadašnjih istraživanja, autorice Turčilo i Buljubašić (2017), pored ostalih, ističu sljedeće:

- prisustvo velikog broja medija na tržištu ne znači ujedno istovjetan utjecaj na javno mnijenje i oblikovanje stavova konzumenata informacija;
- trend uspona web portala događa se u uvjetima teške ekonomske situacije; upravo zahvaljujući činjenici da su plasirane informacije besplatne dolazi do sve veće orijentiranosti građana/ki prema njima;
- mediji su izloženi različitim vrstama pritisaka;
- mnogostruki problemi s kojima se suočavaju mediji direktno se odražavaju na njihovu vjerodostojnost.

S druge strane, izrazito nizak nivo medijske pismenosti¹⁴ u Bosni i Hercegovini navedene karakteristike medijske scene u državi čini još problematičnijim.¹⁵ Spomenimo neke od metoda medijske manipulacije koje se mogu prepoznati kad je riječ o izvještavanju o odlascima iz države:

- netačan podatak, koji je s informativne strane i najopasniji;
- negativna selekcija informacija i pristrasnost;
- manipulacija podacima: ovaj način neprofesionalnog novinarskog postupanja moguć je tamo gdje ne postaje čvrsti kvantitativni podaci;¹⁶
- lažna (podmetnuta) vijest;
- nepravovremena informacija;
- pozivanje na samo jedan izvor;
- manipulacija naslovom;
- izvlačenje iz konteksta (Udovičić, 2012).

Iako je od neizmjerne važnosti da se mediji bave temom iseljavanja iz zemlje, ipak način na koji će je prezentirati bitno određuje ne samo kvalitetu priloga već i reakciju javnosti, tj. konzumenata informacija.¹⁷ Analizirajući internetske portale¹⁸ koji su objavljivali priloge o iseljavanjima iz Bosne i

¹⁴ Najjednostavnije, medijska pismenost podrazumijeva sposobnost ili vještine kritičkog analiziranja tačnosti, vjerodostojnosti ili dokaza pristrasnosti sadržaja kreiranog ili konzumiranog u različitim medijima, uključujući radio, televiziju, internet i društvene mreže (<https://www.dictionary.com/browse/media-literacy>).

¹⁵ O tome vidjeti šire u: Vajzović et al., 2018; Turčilo i Buljubašić 2017.

¹⁶ Kao što je slučaj s odlascima iz Bosne i Hercegovine.

¹⁷ Internet portal analiziraj.ba uradio je analizu najvećih grešaka kad je riječ o pristupu temi iseljavanja iz Bosne i Hercegovine, uzimajući u obzir ne samo medije već i izvore. Vidjeti o tome: <https://analiziraj.ba/2018/12/26/masovna-iseljavanja-stanovnistva-iz-bih-sta-kazu-mediji/>.

¹⁸ Vidjeti listu internetskih portala na: <https://www.vzs.ba/index.php/vijece-za-stampu/internet-portali-u-bosni-i-hercegovini>.

Hercegovine, mogu se zapaziti učestali repetitivni obrasci izvještavanja, koji ponekad imaju senzacionalističku notu. Pri tome treba imati u vidu da internetski portali nerijetko, u potpunosti ili djelomično, preuzimaju jedni od drugih sadržaj priloga.

Prije svega, smjele procjene o broju osoba koju su napustile Bosnu i Hercegovinu u posljednjih nekoliko godina često se nalaze u udarnim naslovima internetskih portala i printanih medija.¹⁹ Ova pojava zbog svoje masovnosti, kojoj doprinosi i izmijenjen obrazac migriranja, svakako je zabrinjavajuća i kao takvu nije je moguće ignorirati. Međutim, upadljivo je isticanje u prvi plan podatka o broju osoba koje su u nekom periodu napustile zemlju.

Postavlja se ključno pitanje: je li uopće moguće znati barem približan broj ljudi koji su otišli iz države nekoliko godina unatrag? Naime, za razliku od vitalne, migracijska je statistika još uvijek najslabija karika u statističkom sistemu, posebno kad je riječ o vanjskim migracijama. Brojke variraju ovisno o izvoru podataka i korištenoj metodologiji, pa se otuda javljaju različite procjene o broju osoba koje su napustile zemlju posljednjih godina, ali i sporenja u vezi s tim.

Kako objašnjava direktor Agencije za statistiku BiH Velimir Jukić: “(U) BiH ne postoji statistika migracija, konkretno ne postoje mehanizmi koji bi osigurali kvalitetnu evidenciju odlazaka iz BiH. Pojedine zemlje u Europi to su uredile kroz obveze prijavljivanja i odjavljivanja. Kod nas, nažalost, to ne funkcionira, ali je očito da je značajan broj radno sposobnih mladih ljudi napustio BiH. Agencija za statistiku BiH nema točan uvid ni prave informacije o kolikom je broju ljudi riječ. Uvažavam izvore koji govore o broju ljudi koji su napustili BiH, ali ima tu i špekulacija zbog jeftinih političkih bodova...”²⁰

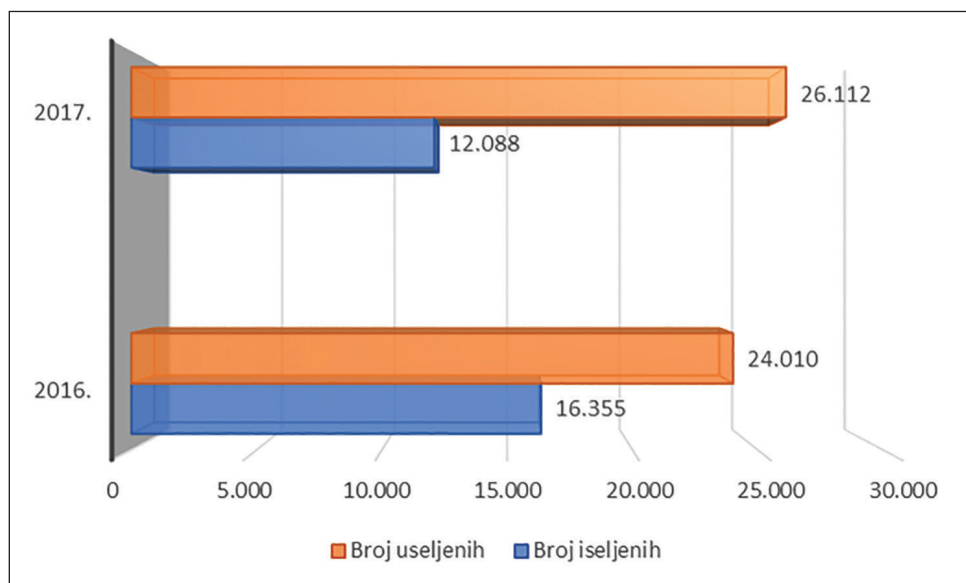
Ta činjenica otvara širok prostor za manipulaciju podacima i naslovima, pa i plasiranje netačnih vijesti u različite svrhe, posebno kad je riječ o državnom nivou. Na ovom mjestu potrebno je upozoriti na terminologiju koja je zastupljena i nedovoljno poznavanje tipologije prostorne pokretljivosti, što ima reperkusije na vjerodostojnost prezentiranih podataka i diskusije koja iz toga proizlazi. Naime, najčešće se polazi od (pogrešne) pretpostavke da svaki odlazak iz zemlje ima trajni karakter, odnosno ne pravi se nikakva distinkcija između različitih tipova migracije u pogledu trajnosti i frekventnosti. Tako odlazak na sezonski rad u susjedne zemlje, koji je dosta uobičajen tokom

¹⁹ Čak i selektivno navođenje naslova o ovoj temi na različitim web portalima u posljednje dvije godine vjerovatno bi iziskivalo nekoliko stranica.

²⁰ Izvor: <https://www.vecernji.ba/vijesti/agencija-za-statistiku-nema-tocan-uvид-koliko-je-ljudi-napustilo-bih-1308707> (pristupljeno 29. 3. 2019).

ljetnih mjeseci, ne bi trebalo izjednačiti s definitivnim napuštanjem zemlje. Nadalje, broj studijskih boravaka u okviru različitih međunarodnih programa razmjene / mobilnosti studenata i nastavnog osoblja iz godine u godinu ima tendenciju rasta, što je također jedan vid privremenog odsustva iz zemlje.

Nalazimo i primjere objektivnog izvještavanja i referiranja na relevantne izvore. Tako su, pozivajući se na Izvještaj o migracijama 2016/2017, koji je objavio Savezni ured za migracije i izbjeglice, predloženi podaci o broju državljana BiH koji su se ne samo doselili nego i napustili Njemačku i vratili se u zemlju svog porijekla.²¹

Izvor: <http://www.bamf.de>

Slika 3. Broj useljenja i iseljenja prema najčešćoj zemlji porijekla i odredišta u godinama 2016/2017.

Iako je, promatrano iz bh. perspektive, migracijski saldo i dalje negativan, odnosno broj (novih) useljenika u Njemačku nadmašuje broj povratnika

²¹ Prilog o ovome objavili su sljedeći internetski portali: <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/njemacki-mup-objavio-koliko-je-gradjana-bih-u-dvije-godine-odselilo-u-njemacku/1354852/>;
<http://ba.n1info.com/Vijesti/a311262/BiH-napustilo-vise-od-50.000-ljudi.html>;
<https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Za-dvije-godine-u-Njemacku-otislo-50000-gradjana-BiH-vratilo-se-28000/519284>;
<https://www.bh-index.info/njemacki-mup-objavio-zvanicne-podatke-evo-koliko-je-bh-gradana-u-dvije-godine-odselilo-u-njemacku/>;
<https://faktor.ba/tag/iseljavanjeunjemacku>;
https://www.biznisinfo.ba/evo-koliko-je-ljudi-iz-bih-otislo-u-njemacku-za-dvije-godine/?fbclid=IwAR3cfwFtJ6I3Qm8x8qv1A9_JeAVgktyJRM_v1BplfufzsS6PInfxpKoTg.

u domovinu (24.010 naspram 16.355 u 2016. ili 26.112 naspram 12.088 u 2017), ipak ovi podaci ukazuju na to da migracija ne znači uvijek i definitivni odlazak iz zemlje. U augustu 2019. godine veliki broj online portala prenio je podatke Eurostata o broju prvoizdatih boravišnih dozvola u nekoj od zemalja članica EU u periodu 2009–2018, na temelju kojih se može dobiti realnija slika o broju odlazaka iz zemlje po godinama.²²

Osim broja osoba koje su napustile BiH, u posljednje vrijeme objavljuju se i procjene o broju (prisutnih) stanovnika, odnosno budućim demografskim kretanjima. S tim u vezi nužno je naglasiti postojanje razlike između projekcija o razvoju stanovništva koje iznose stručnjaci,²³ a urađene su na temelju podataka vitalne statistike primjenom određenih metoda (analitičkih, matematičkih i drugih), od proizvoljnih procjena ili prognoza pojedinaca (subjektivne ocjene). Potonji iskazi, koji se mogu pročitati u medijskim napisima, uglavnom su špekulativne naravi, jer nisu potkrijepljeni validnim argumentima, odnosno ne prate ih metodološke napomene niti valjana analiza na temelju koje se došlo do tih procjena.²⁴ U prilog tome govori i primjedba da se često previđaju sve sastavnice koje ulaze u ukupno kretanje stanovništva. Premda stručni dio javnosti vrlo jednostavno može utvrditi da su izneseni podaci sporni, problem se ogleda u tome što značajan postotak recipijenata nema kritički odnos prema takvim tvrdnjama i vjerovatno ih prihvaća bez ikakve rezerve.

Također treba upozoriti na korištenje neadekvatnih izvora ili interpretiranje podataka bez poznavanja osnovnih koncepata i metodologije. Da bi se uopće tumačili rezultati anketa, odnosno vršila usporedba višegodišnjih nalaza, npr. standardizirane Ankete o radnoj snazi, neophodno je poznavati metodologiju (okvir uzorkovanja, statistički proces, statističku obradu podataka itd.).²⁵ U tom slučaju, ovaj izvor ne bi bio referentan za analizu kretanja broja stanovnika, bez obzira na to što može indicirati neke trendove.²⁶ S tim u vezi, pogrešno bi

²² Cjeloviti prilog o tome dostupan na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sokantna-brojka-u-2018-godini-cak-53-520-drzavljana-bih-dobilo-boravisnu-dozvolu-u-eu/190812031>;

<https://www.vecernji.ba/vijesti/cak-53-520-drzavljana-bih-prosle-godine-dobilo-boravisnu-dozvolu-u-eu-1338084>;

<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vise-od-50000-drzavljana-bih-dobilo-boravisne-dozvole-u-eu>.

²³ <https://www.6yka.com/novosti/samar-za-cijelo-drustvo-u-banjaluci-rodna-jedna-beba-u-zenici-nijedna> (pristupljeno 8. 5. 2019).

²⁴ <https://www.vecernji.ba/vijesti/agencija-za-statistiku-nema-tocan-uvjed-koliko-je-ljudi-napustilo-bih-1308707> (pristupljeno 29. 3. 2019).

²⁵ Vidjeti <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/12/IZVJE%C5%A0TAJ-O-KVALITETU-Anketa-o-radnoj-snazi-2018.pdf> (pristupljeno 1. 7. 2019).

²⁶ Vidjeti npr.: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/zapanjujuci-podaci-novi-pokazatelj-otkrivaju-koliko-u-bih-zaista-ima-stanovnika-429025> (pristupljeno 31. 3. 2019); <https://www.klix.ba/vijesti/bih/>

bilo smanjenje volumena radno sposobnog stanovništva pripisivati isključivo emigraciji koja, dugoročno gledano, jeste imala svog udjela u depopulacijskim procesima, ali zanemarujući pritom učinak ubrzanog starenja stanovništva, odnosno prelazak iz radnog u postradni kontingent, s jedne, i sve manji priliv mladih naraštaja uslijed pada nataliteta / fertiliteta, s druge strane.²⁷

2.2. ZVANIČNI PODACI

2.2.1. Podaci institucija u BiH

Kada je riječ o zvaničnim podacima, u BiH se provode različite aktivnosti s ciljem evidentiranja migracijskih kretanja. S tim u vezi, dostupni su izvještaji o unutrašnjim i vanjskim migracijama, pri čemu su unutrašnje migracije precizne i lako mjerljive, dok su evidentne poteškoće u mjerenju vanjskih migracija. Statistički zavodi u BiH (Agencija za statistiku BiH; Federalni zavod za statistiku; Republički zavod za statistiku RS) godišnje prezentiraju podatke o **unutrašnjim migracijama**, tj. pomjeranju stanovnika unutar BiH. Ovakve migracije tretiraju se kao promjena prebivališta. S tim u vezi, posljednji podaci Agencije za statistiku BiH pokazuju da je ukupno 28.521 stanovnik učestvovao u unutrašnjim migracijama tokom 2018. godine na nivou Bosne i Hercegovine. Od toga, broj doseljenih u:

- FBiH iznosi 19.098, što je u odnosu na 2016. godinu smanjenje za 2,8% (od toga je 16.485 promijenilo prebivalište unutar FBiH, 2.378 stanovnika je iz RS te 235 iz DB);
- Republiku Srpsku je 8.740, što je u odnosu na 2016. godinu smanjenje za 29,8% (5.898 stanovnika je promijenilo prebivalište unutar RS, 2.586 je iz FBiH te 256 iz DB);
- Brčko distrikt 683, što je u odnosu na 2016. godinu povećanje za 0,3% (308 stanovnika su kao ranije prebivalište imali FBiH, a 375 RS) (BHAS, 2018d).

Kada su u pitanju **vanjske migracije**, Ministarstvo sigurnosti BiH je nadležna institucija za praćenje ovih trendova. Naime, Vijeće ministara BiH je 24. 9. 2009. godine donijelo Odluku o obavezi dostavljanja statističkih

bih-za-deset-godina-izgubila-vise-od-250-hiljada-radno-sposobnih-stanovnika/190127024.

²⁷ Prema podacima Popisa stanovništva iz 2013. godine, broj osoba u dobi 60–64 godine iznosio je 223.251, dok je petogodište 10–14 brojalo 192.675 osobe. Za šest godina, koliko je prošlo od provođenja Popisa, i najmlađe osobe iz obje kohorte prešle su iz radnog u postradni, odnosno iz predradnog u radni kontingent, kad je riječ o adolescentima. Iz ovih podataka jasno se vidi jedan od uzroka smanjenja broja osoba u radno sposobnoj dobi (negativna razlika iznosi 30.576) (BHAS, 2006).

podataka o migracijama i međunarodnoj zaštiti Ministarstvu sigurnosti (Službeni glasnik BiH 83/09). Ovom odlukom su definirane vrsta i struktura statističkih podataka o migracijama, kao i obaveza institucija BiH da u okviru svoje nadležnosti prikupe podatke o migracijama te ih dostave Ministarstvu sigurnosti do 31. 1. za prethodnu godinu. Na osnovi dostavljenih podataka, Ministarstvo sigurnosti izdaje godišnji Migracioni profil BiH. U ovom izvještaju se prezentiraju podaci o imigracijama, ali i emigracijama. Posljednji dostupni profil je Migracioni profil BiH za 2017. godinu. Međutim, dok su podaci o imigracijama dosta pouzdani, u samom dokumentu je naglašeno da ne postoji mehanizam za prikupljanje podataka o iseljavanju iz BiH (MSBiH, 2018). Podaci se uglavnom prikupljaju putem diplomatsko-konzularnih predstavništava BiH, kao i organizacija i udruženja iseljenika, te kao takvi predstavljaju samo procjene broja emigranata. Jedini zvanični statistički podaci u BiH su oni koje vodi Agencija za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka BiH o broju osoba koje su se odjavile iz evidencije o prebivalištu i boravištu državljana BiH radi iseljavanja u druge države. Naime, prema zakonima BiH, državljanin koji se stalno nastani u inostranstvu, ili koji u inostranstvu boravi duže od tri mjeseca, kod nadležnog diplomatsko-konzularnog predstavništva BiH odjavljuje svoje prebivalište u BiH i prijavljuje mjesto boravka u inostranstvu. Međutim, ako državljanin ne namjerava da se stalno nastani u zemlji u kojoj trenutno boravi, nije dužan da odjavi prebivalište u BiH. S tim u vezi, broj osoba koje su odjavile boravak u BiH tokom 2017. godine je 4.270.

Tabela 6. Broj osoba koje su odjavile boravište u BiH – 2017. godina

Država odredišta	Broj odjavljenih osoba u 2017. godini
Njemačka	1.339
Austrija	994
Hrvatska	843
Slovenija	512
Srbija	429
Crna Gora	65
Norveška	23
Holandija	23
Ostale zemlje	42
Ukupno	4.270

Izvor: MSBiH, 2018.

Najviše osoba je emigriralo u Njemačku, Austriju, Hrvatsku i Sloveniju. U posljednjih nekoliko godina primjetan je trend povećanog odlaska u Njemačku i Austriju, dok se broj iseljavanja u Hrvatsku i Srbiju smanjuje (MSBiH, 2018).

Tabela 7. Broj osoba koje su odjavile boravište u BiH

Država odredišta	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Njemačka	244	672	910	998	1.196	1.339
Austrija	164	512	707	814	895	994
Hrvatska	1.155	1.675	1.868	1.014	888	843
Srbija	885	982	1.038	527	487	429
Ukupno	2.448	3.841	4.523	3.353	3.466	3.605

Izvor: MSBiH, 2018.

Naravno, ovo ne predstavlja ukupan broj osoba koje su u navedenom periodu napustile BiH, s obzirom na to da većina ljudi ne odjavi svoj boravak u BiH. Tako se može s velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da je u 2017. BiH napustilo više od 4.270 stanovnika (Tabela 6) koji su zvanično odjavljeni. Zbog posjedovanja nekretnina, porodičnih veza i drugih razloga, ostaju prijavljeni u BiH, iako možda godinama žive negdje drugo. I to je jedan od razloga što je migracijska statistika oskudna i ne nudi nam jedinstvene podatke, već ostavlja prostor za špekulacije.

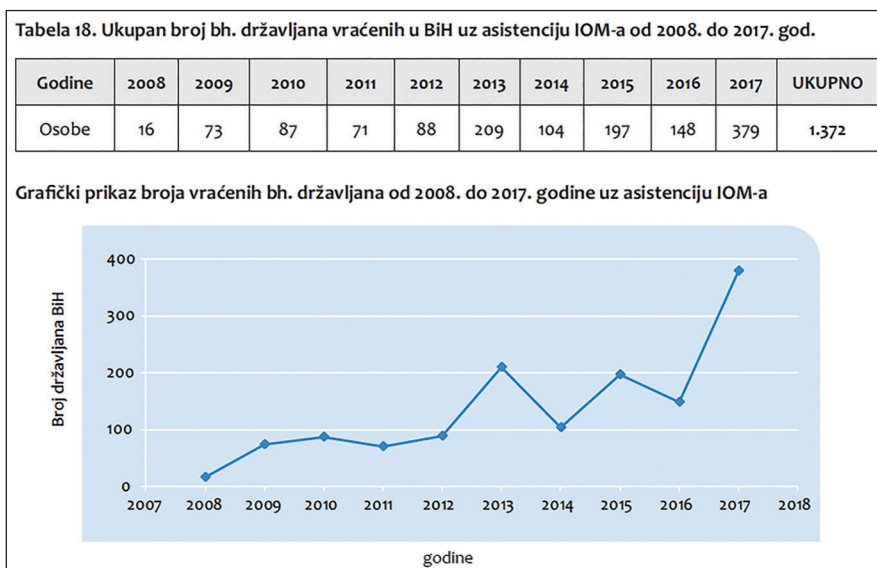
Također, ovdje je važno napomenuti da podaci o broju državljana BiH koji po osnovu Sporazuma o dvojnomo državljanstvu posjeduju dvojna državljanstva s Hrvatskom i Srbijom nisu dostupni, jer niti jedna zemlja prijema ne vodi podatke o dvojnomo državljanima. Ovo praktično znači da, kada državljan BiH dobiju državljanstvo zemlje prijema, oni se u statistikama zemalja prijema više ne vode kao državljan BiH (MSBiH, 2018).

Prema procjenama Svjetske banke, ukupni procenat emigracija iznosi 44,5%, što **Bosnu i Hercegovinu pozicionira na 16. mjesto u svijetu od ukupno 214 mjerenih zemalja** (Svjetska banka, 2017). S druge strane, prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH i Ministarstva sigurnosti BiH, ukupan broj emigranata rođenih u BiH koji su nastanjeni u drugim državama iznosi 1.691.350. Podaci Svjetske banke (1.638.113) se razlikuju zato što uzimaju u obzir samo prvu generaciju migranata.

Pored ovih podataka, Agencija za rad i zapošljavanje BiH vodi podatke o zaposlenim državljanima BiH u zemljama s kojima ima potpisan sporazum o zapošljavanju. Tako se tokom 2017. godine 9.079 građana BiH zaposlilo

u Sloveniji i 851 osoba u Njemačkoj, što je za 69% više u odnosu na 2016. godinu (MSBiH, 2018). Ovaj podatak treba posmatrati u kontekstu radnih dozvola koje izdaju zemlje recipijenti i promjene politike zapošljavanja u nekim od njih. Na primjer, Slovenija je 2018. godine otvorila svoje radno tržište za državljane Hrvatske bez potrebne radne dozvole. To je omogućilo bh. državljanima s dvojnim državljanstvom Republike Hrvatske da se zaposle u Sloveniji.

Postoje naravno podaci i o drugoj strani migracijskih kretanja, tj. o povratku u BiH. Nažalost, i to su vrlo oskudni, nedovoljno jasni i neagregirani podaci, ali i oni pokazuju pozitivan trend. Samo po jednom osnovu, uz asistenciju IOM-a (*International Organization for Migration* – Međunarodna organizacija za migracije), prikazani su podaci o povratku u BiH na Slici 4. Tome se može dodati i podatak da je po sporazumu o readmisiji 2016. godine u BiH vraćeno 1.589 osoba, a 2017. godine 994 osobe.

Slika 4. Broj bh. državljana vraćenih u BiH uz asistenciju IOM-a

Pri tome, najvažniji i najveći obimom su dobrovoljni povratci u BiH, ali tim podacima, nažalost, ne raspolaže zvanična statistika. Tako je potpuno nepoznato koliko se osoba vratilo samo iz Njemačke u BiH. Npr. prema Saveznom uredu za migracije i izbjeglice Njemačke, za tri godine, tj. u periodu 2015–2017, u BiH se kontrolisano vratila 3.931 osoba iz ove zemlje, dok isti izvor navodi kako se 2016. godine u BiH vratilo 16.355 osoba i 12.088 u 2017. godini (Slika 3). Upravo zbog nepostojanja obaveze prijavljivanja i

odjavljivanja mjesta boravka, takvi podaci nisu dostupni u potpunosti, ali je važno primijetiti pozitivan trend povratka. Također, ako se uzme u obzir da je iz BiH u Njemačku prema istom izvoru u ovim istim godinama otišlo 24.010, odnosno 26.112 osoba u 2016, odnosno 2017. godini, može se pretpostaviti da se preko 50% osoba koje odu u Njemačku vrati u BiH. To govori u prilog postojanju cirkularnih migracija koje se kod ovakvih i sličnih analiza ne uzimaju dovoljno u fokus, već se agregiraju podaci iz godine u godinu prateći samo trend odlazaka.

2.2.2. Podaci institucija EU

S obzirom na to da ne postoje relevantni zvanični domaći podaci o emigracijama iz BiH, MSBiH se također oslanja na evidencije zemalja prijema. S tim u vezi, u Migracionom profilu 2017. godine predstavljeni su podaci o broju bh. emigranata u 51 državu svijeta. Prema tim podacima, ukupan broj emigranata rođenih u BiH koji su nastanjeni u drugim državama je 1.691.350 (ažurirano u septembru 2017. godine), što je konzistentno s izvještajem Svjetske banke iz 2017. godine koji navodi vrlo sličnu procjenu od 1.638.113 osoba (Svjetska banka, 2017).

U nastavku će biti prezentirani zvanični podaci EU, dostupni preko Eurostata. Statistički ured EU (European Statistical Office – Eurostat) prikuplja statističke informacije za institucije EU te promoviše harmonizaciju statističkih metoda u državama članicama i kandidatima za pristupanje, kao i u zemljama EFTA-e. Između ostalih podataka, Eurostat objavljuje i podatke o izdatim boravišnim dozvolama.

U Tabeli 8 predstavljeni su podaci o osobama koje su prvi put dobile boravišnu dozvolu u navedenim zemljama prijema. **Ukupan broj osoba koje su u 2018. godini dobile boravišnu dozvolu u 32 zemlje Evrope je 54.107, dok je ukupan broj za proteklih 10 godina 228.230 osoba.** Ovo ujedno predstavlja vrlo relevantne podatke kojima trenutno raspolažu statističke agencije.

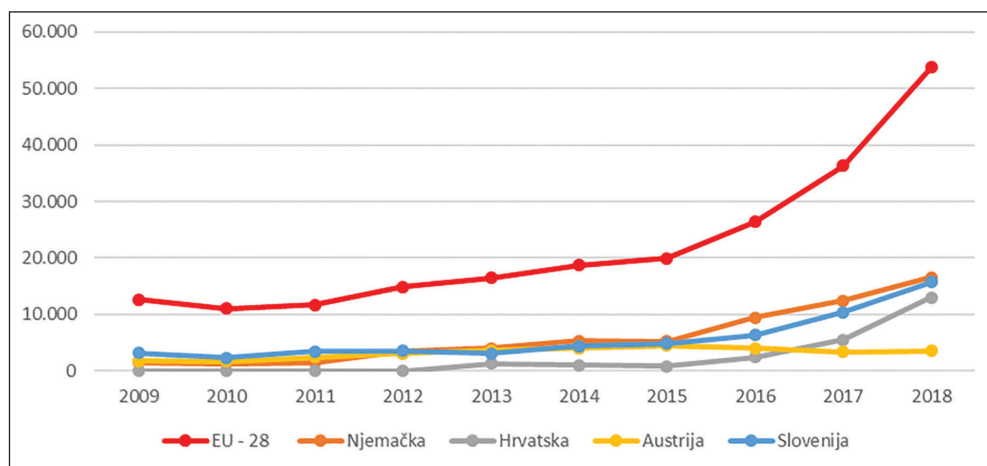
Tabela 8. Izdate boravišne dozvole po prvi put građanima BiH

Država prijema	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
EU – 28	12.648	11.013	11.717	14.856	16.440	18.688	19.934	26.395	36.365	53.761
Belgija	408	286	179	140	161	156	167	131	161	171
Bugarska	3	3	3	5	7	6	5	6	16	23
Češka	174	123	70	359	217	179	479	590	528	513
Danska	57	97	58	75	103	65	67	56	83	57

Država prijema	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Njemačka	1.472	1.279	1.462	3.450	4.036	5.347	5.257	9.461	12.461	16.523
Estonija	1	0	0	0	2	1	0	2	1	1
Irska	16	30	32	28	25	25	19	47	40	34
Grčka	27	21	14	15	23	25	21	35	37	30
Španija	55	52	59	41	57	61	46	56	76	94
Francuska	405	356	334	326	417	400	357	377	369	337
Hrvatska					1.284	1.002	866	2.382	5.526	12.996
Italija	3.342	3.226	1.908	1.920	1.689	1.402	1.556	1.040	952	976
Kipar	12	11	6	12	3	5	6	8	3	6
Latvija	0	0	1	4	2	3	0	2	4	2
Litvanija	1	0	1	2	2	1	1	3	0	0
Luksemburg	63	85	99	148	74	101	126	124	138	145
Mađarska	23	40	53	70	142	120	138	180	118	213
Malta	25	4	20	21	36	64	101	82	144	168
Holandija	281	182	417	162	195	169	164	173	164	202
Austrija	1.791	1.703	2.459	3.077	3.603	4.057	4.520	4.060	3.350	3.504
Poljska	86	17	38	43	34	54	67	51	114	261
Portugal	11	3	10	17	4	7	11	3	9	10
Rumunija	12	18	7	31	19	14	24	39	22	44
Slovenija	3.205	2.328	3.446	3.581	3.064	4.369	4.861	6.330	10.414	15.714
Slovačka	22	6	18	37	36	27	46	43	126	465
Finska	118	232	92	204	90	94	106	97	95	88
Švedska	800	674	719	869	780	762	768	809	1.085	1.094
UK	238	237	212	219	335	172	155	208	329	90
Island	4	14	4	7	6	8	8	6	41	28
Lihtenštajn					12	13	15	9	8	10
Norveška	201	154	166	196	225	224	279	256	306	308
Švicarska				681	702	621	609	668	624	
Ukupno:	12.853	11.181	11.887	15.740	17.385	19.554	20.845	27.334	37.344	54.107

Izvor: Eurostat (ažurirano 10. 9. 2019)

Najveći broj dozvola za građane BiH izdat je u Njemačkoj, Hrvatskoj, Sloveniji i Austriji i evidentan je značajan porast osoba koje su dobile dozvolu boravka, s čime se može jasno procijeniti trend porasta u broju emigracija iz BiH. Tako je u 2018. godini 45% više bh. stanovnika dobilo dozvolu boravka u drugoj zemlji u odnosu na 2017. godinu, a i tada je bio porast od 37% u odnosu na 2016. Trend rasta jasno se vidi na Slici 5 u nastavku.

Izvor: Eurostat (ažurirano 10. 9. 2019)

Slika 5. Trend iseljavanja u EU, Njemačku, Hrvatsku, Austriju i Sloveniju

Od ukupnog broja izdatih boravišnih dozvola, najviše ih je izdato na period od 12 mjeseci i više (31.048), dok je 19.544 dozvola izdato na period od 6 do 11 mjeseci, te 3.512 na period od 3 do 5 mjeseci. Ovo također treba uzeti u obzir jer se tu nalaze i ciklične migracije, dakle radnici koji nekoliko mjeseci godišnje provode u drugoj zemlji zbog edukacije (njih 2.396 u 2018. godini, vidi Tabelu 10) ili radnog angažmana, ali oni koji nisu emigrirali u tu zemlju, već se vraćaju u BiH. Ti su radnici ili studenti izuzetno važan resurs, zato što svoje znanje, iskustvo, pa i zarađeni novac vraćaju u BiH, odnosno oni su donosioci ljudskog i finansijskog kapitala.

Tabela 9. Broj izdatih boravišnih dozvola prema vremenu trajanja za 2018. godinu

Država prijema	3 do 5 mjeseci	6 do 11 mjeseci	12 mjeseci i više
EU – 28	3.440	19.376	30.942
Belgija	72	8	91
Bugarska	9	5	9
Češka	19	19	475
Danska	1	4	52
Njemačka	807	5.091	10.625
Estonija	0	1	0
Irska	4	16	14
Grčka	0	0	30
Španija	3	21	70
Francuska	6	16	315

Država prijema	3 do 5 mjeseci	6 do 11 mjeseci	12 mjeseci i više
Hrvatska	1.868	5567	5561
Italija	24	161	791
Kipar	1	1	1
Latvija	0	0	2
Litvanija	0	0	0
Luksemburg	10	66	69
Mađarska	11	33	169
Malta	1	6	161
Holandija	6	11	185
Austrija	13	2.410	1.081
Poljska	64	180	17
Portugal	0	1	9
Rumunija	6	14	24
Slovenija	379	5.437	9.898
Slovačka	2	156	307
Finska	28	10	50
Švedska	83	137	874
UK	23	5	62
Island	4	17	7
Lihtenštajn	0	0	10
Norveška	68	151	89
Švicarska			
Ukupno:	3.512	19.544	31.048

Izvor: Eurostat (ažurirano 10. 9. 2019)

Za boravišne dozvole se, osim trajanja, navodi i razlog boravka u zemlji prijema. S tim u vezi, Eurostat grupiše razloge u 4 kategorije: porodica, obrazovanje, radne aktivnosti i ostalo. U Tabeli 10 predstavljen je broj osoba koje su dobile boravišnu dozvolu u navedenim zemljama prijema prema razlozima boravka (ne uzimajući u obzir trajanje). Najviše osoba, njih 33.229, boravi u zemljama prijema zbog obavljanja neke radne aktivnosti. Potom, 16.051 osoba navela je porodične razloge kao razlog boravka, dok je 2.396 osoba u zemlji prijema zbog obrazovanja.

Tabela 10. Broj izdatih boravišnih dozvola prema razlogu boravka za 2018. godinu

Država prijema	Porodični razlozi	Obrazovanje	Radna aktivnost	Ostalo
EU – 28	16.304	2.363	33.044	2.050
Belgija	70	4	61	36
Bugarska	12	0	10	1
Češka	49	66	377	21
Danska	40	2	12	3
Njemačka	8.481	911	6.335	796
Estonija	0	0	1	0
Irska	4	8	7	15
Grčka	9	12	6	3
Španija	39	29	16	10
Francuska	131	26	29	151
Hrvatska	524	36	12.334	102
Italija	539	55	266	116
Kipar	3	0	2	1
Latvija	0	0	2	0
Litvanija	0	0	0	0
Luksemburg	105	3	30	7
Mađarska	30	29	128	26
Malta	8	1	158	1
Holandija	142	20	22	18
Austrija	1.976	548	405	575
Poljska	8	11	180	62
Portugal	8	0	2	0
Rumunija	8	4	21	11
Slovenija	3.362	531	11.811	10
Slovačka	11	6	446	2
Finska	39	17	32	0
Švedska	680	19	336	59
UK	26	25	15	24
Island	7	2	19	0
Lihtenštajn	10	0	0	0
Norveška	135	6	166	1
Švicarska	495	25		36
Ukupno:	16.951	2.396	33.229	2.087

2.2.3. Podaci ostalih zemalja

Pored zemalja Evrope koje su prezentirane u prethodnom poglavlju, još je bitno obratiti pažnju na nekoliko zemalja u koje često odlaze migranti iz BiH, konkretno SAD i Australiju. Interesantno je primijetiti da, suprotno uvriježenom mišljenju, zvanični pokazatelji na listama 15 najvećih zemalja prijema iz BiH ne sadrže ni Tursku, ni UAE, pa čak ni Srbiju (važno je naglasiti da se zbog dvojnog državljanstva bh. migranti u Srbiji ne vide kao migranti).

Prema podacima US Department of State – Bureau of Consular Affairs,²⁸ ukupan broj viza izdatih za građane BiH u 2018. godini je 5.965, od čega je 5.678 neimigrantskih, a 287 migrantskih viza (od kojih je 7 zamjena). Kada je u pitanju Australija, 580 osoba je imalo privremenu boravišnu vizu 31. 12. 2018. godine.²⁹ Tokom 2017. i 2018. godine izdato je 70 stalnih boravišnih dozvola doseljenicima iz BiH.

2.3. ZAKLJUČAK

Trend iseljavanja stanovništva iz Bosne i Hercegovine u proteklih nekoliko godina, koji se nastavlja, s razlogom izaziva zabrinutost u javnosti, pa je sasvim očekivano da se nameće kao udarna tema u medijima. Ako se fokusiramo na domaće internetske portale, izvještavanje o migracijama iz zemlje treba promatrati kroz prizmu:

- a) njihove čitanosti / posjećenosti, iz čega proizlazi i intenzitet utjecaja na javno mnijenje;
- b) (ne)profesionalnog novinarstva, koje je uvjetovano brojnim faktorima;
- c) konsultiranih izvora podataka koji se odnose na tu pojavu, kao i odabira sugovornika.

Iz analize priloga koji se odnose na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine evidentno je postojanje intencije da se istakne masovnost pojave, tako što će se ona kvantificirati, odnosno brojčano iskazati u naslovu priloga, bez obzira na to što su takve procjene često sporne. Ovisno o pristupu ovoj temi te kredibilitnosti konsultiranog/ih izvora variraju podaci o broju iseljenih osoba iz države u određenom vremenskom periodu.

Kada je riječ o kredibilnim izvorima, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i Ministarstvo sigurnosti su institucije koje su zadužene za prikupljanje podataka o iseljavanju. Prema njihovim podacima, ukupan broj emigranata rođenih u BiH koji su nastanjeni u drugim državama je 1.691.350

²⁸ <https://travel.state.gov/content/travel.html>

²⁹ <https://data.gov.au/data/dataset/temporary-entrants-visa-holders>

(ili 1.638.113 prema podacima Svjetske banke). S obzirom na to da je ovdje riječ samo o osobama rođenim u BiH, dakle prvoj generaciji migranata, Ministarstvo sigurnosti (2018) procjenjuje ukupan broj na 2 miliona, ali, napominjemo, radi se o procjeni.

Dostupni podaci EU pokazuju da je trend iseljavanja iz BiH u porastu. U 2018. godini odobren je boravak za 54.107 osoba u 32 zemlje Evrope. Ako se tome doda 287 migrantskih viza za SAD te 70 stalnih boravišnih dozvola za Australiju, dobijamo broj od oko 54.464 osobe koje su se iselile u navedene zemlje. Ovo vjerovatno predstavlja većinu emigranata iz BiH u 2018. godini. Najviše zabrinjava podatak da se ovaj trend ipak konstantno uvećava u proteklih 10 godina, s prosječnom stopom uvećanja i do 20% godišnje. To je eskaliralo u 2018. godini, kada je trend povećanja u odnosu na 2017. godinu iznosio visokih 49%. Nažalost, prognoze za naredni period ne djeluju optimistično, s obzirom na otvaranje njemačkih granica i liberalizaciju radnog režima, koji će djelovati kao faktori privlačenja bh. emigranata. Kada na ovaj način posmatramo konačne brojeve, zaključujemo da je oko 230.000 migranata evidentirano u BiH tokom proteklih 10 godina. Međutim, problem predstavlja neselektivno, tendenciozno i populističko izvještavanje medija na ovu temu.

Neophodno je napomenuti i nekoliko činjenica koje nisu uzete u obzir u procjenama emigracija. Prvo, od dobijenih boravišnih dozvola, njih 42,6% izdato je na ograničeni period, od 3 do 12 mjeseci. To govori o postojanju cikličnih migracija, gdje radnici odlaze na privremeni rad, a potom se vraćaju u BiH. U prilog tome govore i podaci da manje od 10% onih koji su otišli odjavi svoje mjesto prebivališta iz BiH, što može sugerirati i njihovu intenciju povratka. Druga grupa u ovom procentu su studenti, koji idu na usavršavanje izvan zemlje, a potom se vraćaju u BiH i ne predstavljaju “odliv mozgova”, već “dotok mozgova”, s obzirom na to da svoja znanja i vještine vraćaju i koriste u BiH.

Također interesantan aspekt jeste usporedba migracijske i vitalne statistike. Ne treba se izgubiti iz vida činjenica da je u Bosni i Hercegovini na snazi prirodna depopulacija (bijela kuga), jer već godinama više osoba umire nego što se rodi. Održavanje izrazito niske stope fertiliteta od početka 2000-ih godina ukazuje na nezavidne socioekonomske uvjete osnivanja i proširenja porodica. To je gorući problem koji već odavno zahtijeva adekvatan politički odgovor u vidu artikuliranih mjera pronatalitetne politike čija provedba ne bi trebala ovisiti o finansijskim mogućnostima pojedinih kantona. Emigracijom se još dodatno pogoršava vitalitet, odnosno smanjuje bioreprodukcijski kapacitet stanovništva, ako se radi o trajnom napuštanju zemlje.

3.

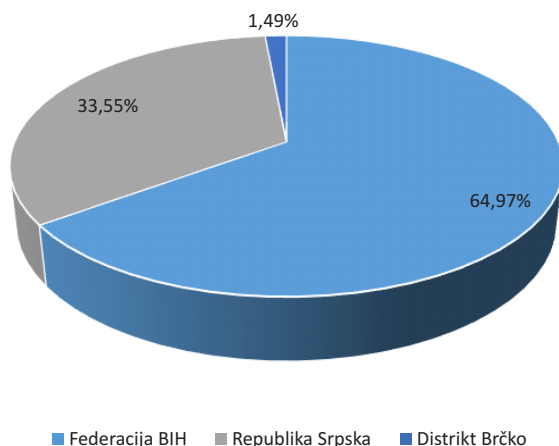
PERCEPCIJA EMIGRACIJSKIH NAMJERA – KVANTITATIVNA ANALIZA

3.1. ISTRAŽIVANJE MIGRACIJA BiH 2019.

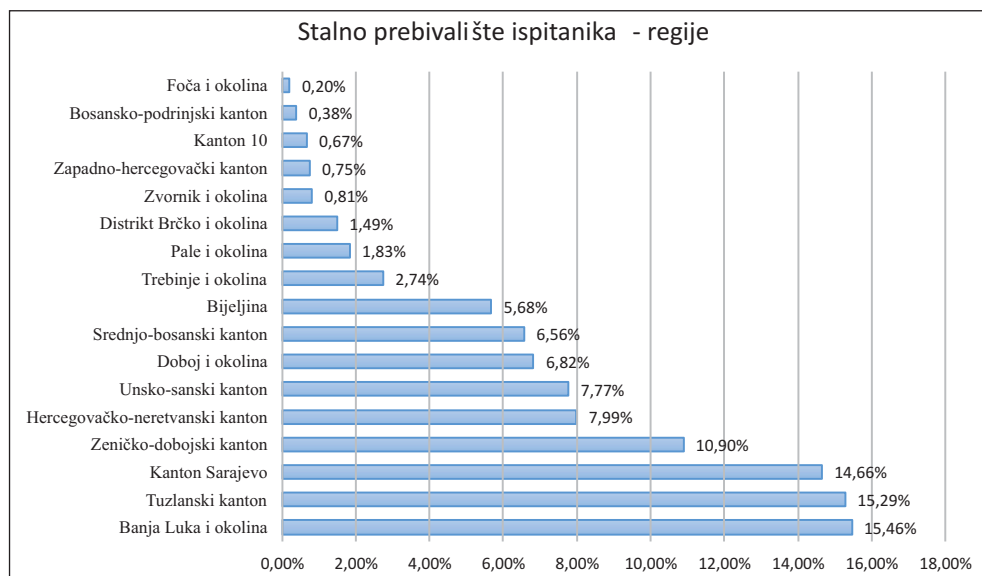
Kako bi se unaprijedilo razumijevanje (e)migracija u Bosni i Hercegovini, provedeno je kvantitativno istraživanje na prostoru cijele BiH korištenjem metode prikupljanja podataka pomoću upitnika i reprezentativnog uzorka osoba s 18 i više godina starosti. Prikupljanje podataka je provela profesionalna istraživačka agencija – VALICON, i to kombinacijom metoda licem u lice (1/3 upitnika) i CAPI (*Computer-Assisted Personal Interviewing*) (2/3 upitnika). U nastavku je predstavljena deskriptivna statistika koja opisuje osnovne frekvencije, odnosno odgovore ispitanika o emigracijskim namjerama i njihovoj percepciji života u Bosni i Hercegovini. Međutim, kako bi se sveobuhvatno analizirale migracijske aspiracije, neophodno je sagledati cjelovitu sliku kroz analizu uticaja relevantnih faktora. Naučno kredibilni metod za izučavanje ovako kompleksnih relacija jeste kroz empirijske modele koji simultano prate povezanost relevantnih pokazatelja. S tim u vezi, u empirijskom dijelu ovog izvještaja predstavljen je model na osnovu kojeg su doneseni zaključci o relevantnim faktorima namjere za emigriranje ispitanika u Bosni i Hercegovini.

3.1.1. Struktura uzorka

Finalni uzorak iz kojeg su prikupljeni podaci u BiH se sastojao od 2.028 ispitanika. Uzorak je strukturiran tako da bude reprezentativan za stanovništvo u Bosni i Hercegovini, dok je veličina uzorka adekvatna planiranim analizama. Procentualni raspored uzorka prema entitetima i Distriktu Brčko prikazan je na slici 6.

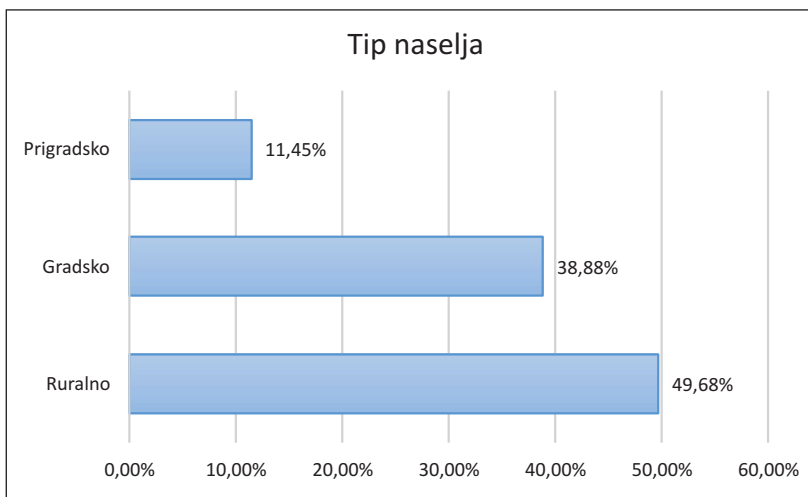

Slika 6. Distribucija uzorka – entiteti i Distrikt

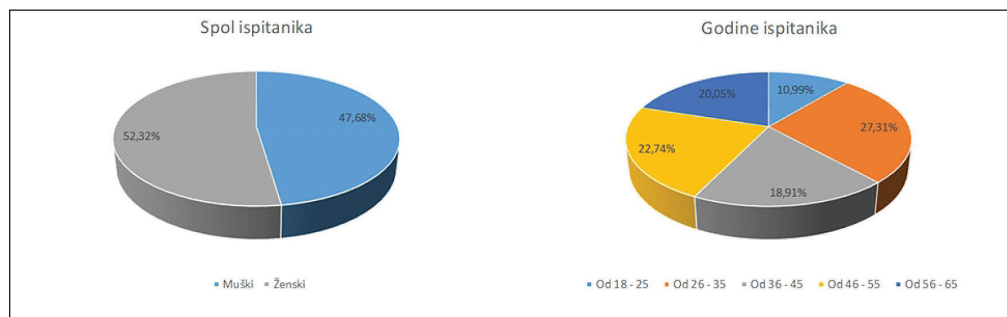
Slika 7. Geografska distribucija uzorka

Uzorak je obuhvatio 17 regija u kojima je anketa implementirana, a raspored po regijama je prikazan na Slici 7. Kada je u pitanju tip naselja u kojem je nastanjen ispitanik, 50% ispitanika je iz ruralnih, 39% iz gradskih i 11% iz prigradskih naselja.

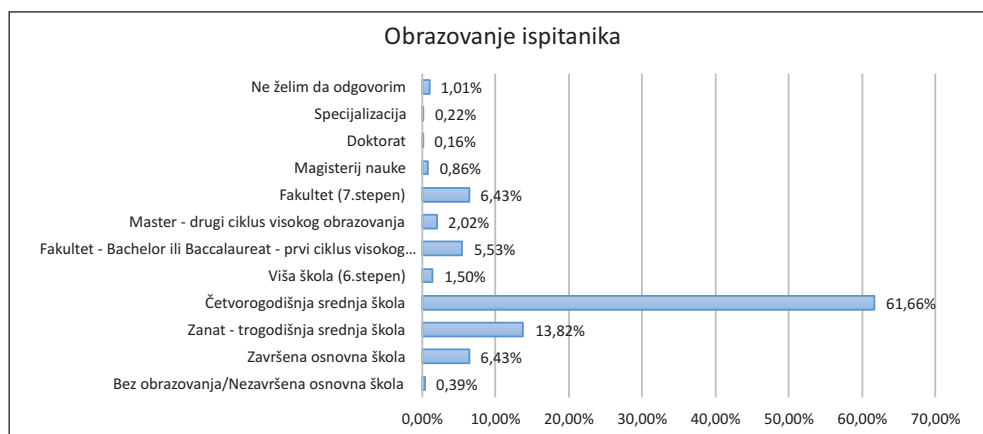
Slika 8. Distribucija uzorka prema tipu naselja

Od 2.028 ispitanika, 52% su žene, dok je 48% muškaraca. Najveći broj ispitanika je u dobnoj skupini od 26 do 35 godina (27%), te u skupini od 46 do 55 godina (23%). 20% ispitanika je u skupini od 56 do 65 godina, dok je 19% ispitanika u dobnoj skupini od 36 do 45 godina. Konačno, 11% ispitanika ima između 18 i 25 godina.

Slika 9. Struktura uzorka prema spolu i godinama

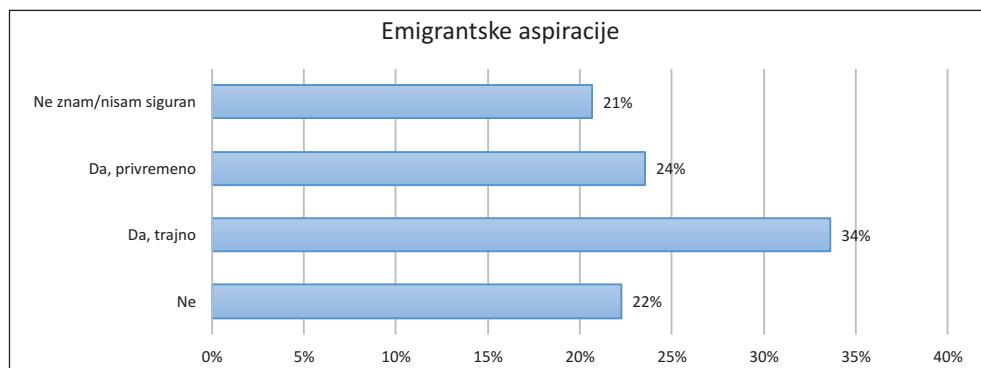
Kada je riječ o obrazovnoj strukturi stanovništva, najveći broj ispitanika posjeduje četverogodišnju srednju školu kao najviši nivo obrazovanja (62%), dok je najmanje ispitanika s doktoratom (0,1%). Ostale obrazovne kategorije mogu se vidjeti na Slici 10.

Slika 10. Struktura uzorka prema nivou obrazovanja ispitanika

3.1.2. Emigracijske aspiracije

Osnovni cilj kvantitativnog dijela Studije jeste analiza emigracijskih aspiracija stanovnika BiH, odnosno namjera privremenog ili trajnog napuštanja BiH. U odgovoru na ovo pitanje, najveći broj ispitanika, njih 34%, izjasnio se da bi trajno otišao iz BiH i nastavio živjeti u nekoj drugoj zemlji. 24% ispitanika privremeno bi napustili BiH, dok 22% njih nema namjeru emigriranja.

Slika 11. Emigracijske aspiracije ispitanika

Namjera trajnog napuštanja BiH najveća je u Brčko Distriktu (50%), dok je 36% ispitanika iz FBiH i 29% iz RS izrazilo namjeru trajnog odlaska. Prema podacima UNDPBiH (2002–2010), u prosjeku je u ovom periodu oko 45% ispitanika izrazilo spremnost za trajno migriranje u inostranstvo. Gotovo deceniju kasnije, naše istraživanje pokazuje da je namjera trajnog emigriranja

nešto manja, te ona iznosi 34%. Međutim, evidentna je izražena namjera privremenog emigriranja, te je čak 24% ispitanika pokazalo spremnost na privremeno napuštanje BiH. Bitno je naglasiti da pokazatelji privremenih migracija u većini evropskih zemalja imaju tendenciju rasta te se tretiraju kao pozitivan i poželjan trend globalizacije i mobilnosti radne snage koja donosi benefite i za zemlju porijekla i zemlju prijema osobe koja privremeno migrira.

Tabela 11. Emigracijske aspiracije ispitanika prema entitetima i DB

	Ukupno		Entiteti i DB		
			FBiH	RS	DB
	n	%	%	%	%
Da, trajno	681	34%	36%	29%	50%
Da, privremeno	477	24%	23%	25%	25%
Ne	451	22%	21%	24%	5%
Ne znam / nisam siguran/na	419	21%	20%	22%	20%

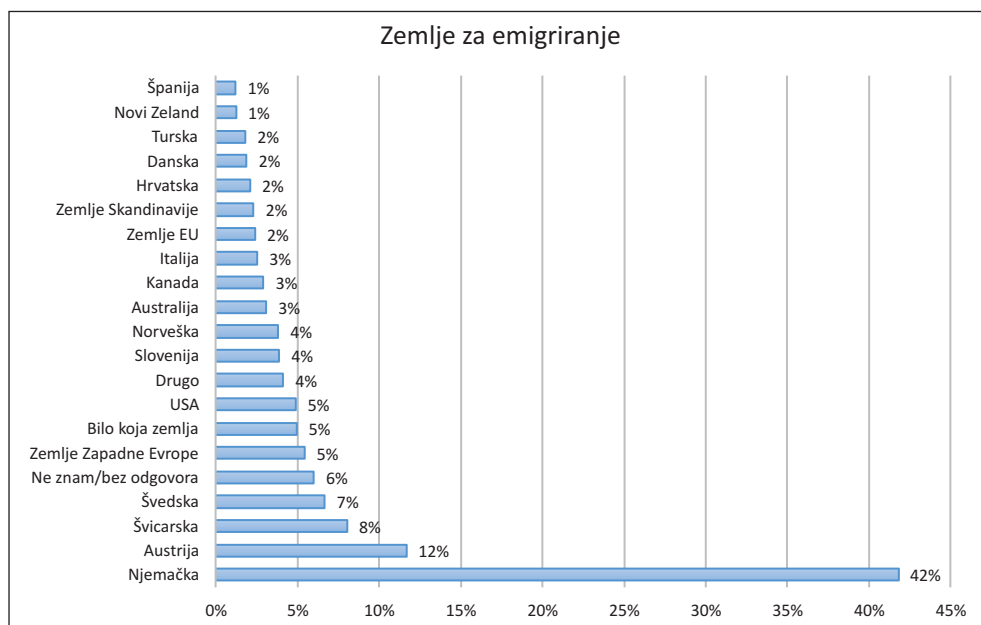
Nadalje, muškarci su u nešto višem procentu izrazili namjeru odlaska – njih 35% u odnosu na 32% žena. Interesantno je da je 39% ispitanika s visokom školskom spremom izrazilo namjeru trajnog napuštanja BiH, a 33% ispitanika sa SSS ima istu namjeru. Najviše ispitanika koji imaju namjeru trajnog napuštanja BiH je u starosnoj skupini od 30 do 39 godina (44%), dok 40% ispitanika koji su u dobi od 18 do 29 godina starosti također imaju emigracijske aspiracije. Očekivano, najmanje ispitanika s namjerom napuštanja BiH nalazi se u skupini od 55 do 65 godina starosti.

Tabela 12. Emigracijske aspiracije ispitanika prema spolu, dobi i obrazovanju

	Ukupno		Spol		Dob				Obrazovanje	
			muški	ženski	18–29	30–39	40–54	55–65	SSS i niže	VŠS i više
	n	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Da, trajno	681	34%	35%	32%	40%	44%	35%	14%	33%	39%
Da, privremeno	477	24%	24%	23%	35%	24%	23%	13%	23%	25%
Ne	451	22%	21%	23%	5%	14%	21%	48%	24%	13%
Ne znam / nisam siguran/na	419	21%	20%	21%	19%	18%	21%	25%	20%	24%

Na pitanje u koju bi zemlju željeli otići živjeti u anketi su odgovarali samo oni ispitanici koji su izrazili namjeru trajnog ili privremenog napuštanja BiH

(njih 58%). Najviše ispitanika je izabralo Njemačku (42%). Ostale zemlje koje su interesantne ispitanicima su Austrija s 12%, Švicarska s 8% i Švedska sa 7% odgovora. Interesantno je da je 5% ispitanika izjavilo da bi otišlo u bilo koju zemlju. 4% ispitanika koji su na Slici 12 predstavljeni opcijom “Drugo” izabrali su zemlje poput Belgije, Češke, Malte, Islanda, Kube, Emirata, Katara, Rusije itd. Neki od odgovora na ovo otvoreno pitanje bili su poput: “Što dalje, to bolje”, “Tamo gdje bih imala dostojanstvo”, “U zemlju u kojoj su plate i životni standard bolji”, “U zemlju gdje se bolje živi”, “U zemlju gdje su svi ljudi isti i imaju ista prava” i sl.

Slika 12. Zemlje emigracijskih aspiracija

Ispitanici s namjerom odlaska pitani su jesu li u proteklih 6 mjeseci poduzeli neke konkretne radnje za ispunjenje svojih emigracijskih aspiracija; 40% njih je poduzelo neki konkretan korak (što je nešto više od 20% ukupnog uzorka), dok 60% nije. U ovom segmentu ne postoji značajnija razlika između entiteta u BiH, dok je najviše ispitanika iz Distrikta Brčko već poduzelo neke radnje – prema odgovorima koje smo dobili, to je 47%.

Tabela 13. Konkretna radnja na ispunjenju emigracijskih namjera

	Ukupno		Entiteti		
	n	%	FBiH	RS	DB
			%	%	%
Da	459	40%	39%	40%	47%
Ne	699	60%	61%	60%	53%

3.1.3. Razlozi odlaska / ostanka

U anketi je bilo postavljeno i pitanje koje se ticalo osnovnog razloga zbog kojeg stanovnici BiH razmišljaju o napuštanju zemlje. Najviše ispitanika koji su izrazili namjeru odlaska kao razlog su naveli problem opće sigurnosti (38%), dok je 49% ispitanika svoj potencijalni odlazak vezao za posao (35% za pronalazak bolje plaćenog posla i 14% onih koji su nezaposleni te žele naći posao van BiH). Razlozi za mogući odlazak građana iz FBiH i RS su gotovo isti, dok je u DB pronalazak bolje plaćenog posla bitniji razlog od generalne sigurnosti. Ostali odgovori koji su ponuđeni prikazani su u Tabeli 14.

Tabela 14. Razlozi emigracijskih namjera

	Ukupno		Entiteti		
	n	%	FBiH	RS	DB
			%	%	%
Generalna sigurnost	444	38%	39%	38%	30%
Pronalazak bolje plaćenog posla	405	35%	33%	38%	45%
Pronalazak posla, jer sam nezaposlen	162	14%	15%	11%	17%
Spajanje sa članom porodice	55	5%	5%	5%	0%
Obrazovanje	20	2%	2%	1%	0%
Nešto drugo	71	6%	6%	6%	8%

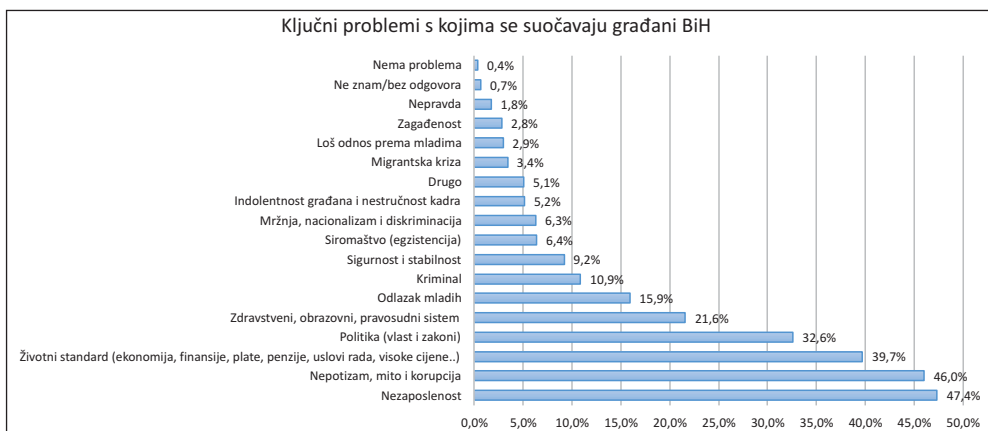
S druge strane, ispitanici koji su naveli da nemaju namjeru napustiti BiH ili da nisu sigurni (njih 43%) pitani su za razloge ostanka u BiH. U FBiH najviše ispitanika ostaje zbog porodice i prijatelja (25%) i zato što se smatraju prestarim za odlazak (25%). Slično je i u RS: 30% ispitanika smatra da su prestari za odlazak, a 21% ne želi otići zbog porodice i prijatelja. S druge strane, u DB najviše ispitanika ostaje zbog porodice i prijatelja (35%), ali i zato što su zadovoljni trenutnim životom u BiH (25%). 15% osoba je zadovoljno životom u BiH, dok 15% ne bi napustili BiH zbog ljubavi prema domovini.

Tabela 15. Razlozi ostanka u BiH

	Ukupno		Entiteti		
	n	%	FBiH	RS	DB
Prestar/a sam za odlazak iz BiH	230	26%	25%	30%	9%
Porodica i prijatelji koji su u BiH	216	25%	27%	21%	35%
Zadovoljan/na sam trenutnim životom u BiH	128	15%	18%	10%	25%
Ljubav prema domovini u BiH	128	15%	17%	11%	20%
Trenutni posao u BiH	74	9%	10%	6%	15%
Strah od promjene (novi životni uslovi, jezik, mentalitet...)	45	5%	4%	7%	0%
Vjerovanje u napredak i bolju budućnost u BiH	39	4%	5%	4%	0%
Zdravstveni problemi	16	2%	3%	1%	0%
Drugo	35	4%	3%	6%	0%
Ne znam/bez odgovora	52	6%	5%	8%	0%

3.1.4. Percepcija ispitanika o životu u BiH

Svi ispitanici su pitani da navedu ključne probleme s kojima se susreću građani BiH u svakodnevnom životu. Ovo pitanje nije direktno vezano za proces migracija, ali može biti indikator za potencijalne strateške smjernice koje se odnose, između ostalog, i na pitanje emigracija. Na osnovu kvalitativne analize svi odgovori su grupisani u 18 kategorija. Najveći broj ispitanika kao ključni problem naveo je nezaposlenost (47,4%), nepotizam, mito i korupciju (46,0%), životni standard (u koji su grupisani odgovori vezani za ekonomiju, finansije, plate, penzije, uslove rada, visoke cijene i sl.) (39,7%) te politiku (u koju su grupisani odgovori vezani za vlast i zakone) (32,6%). 0,4% ispitanika navelo je da nema problema.

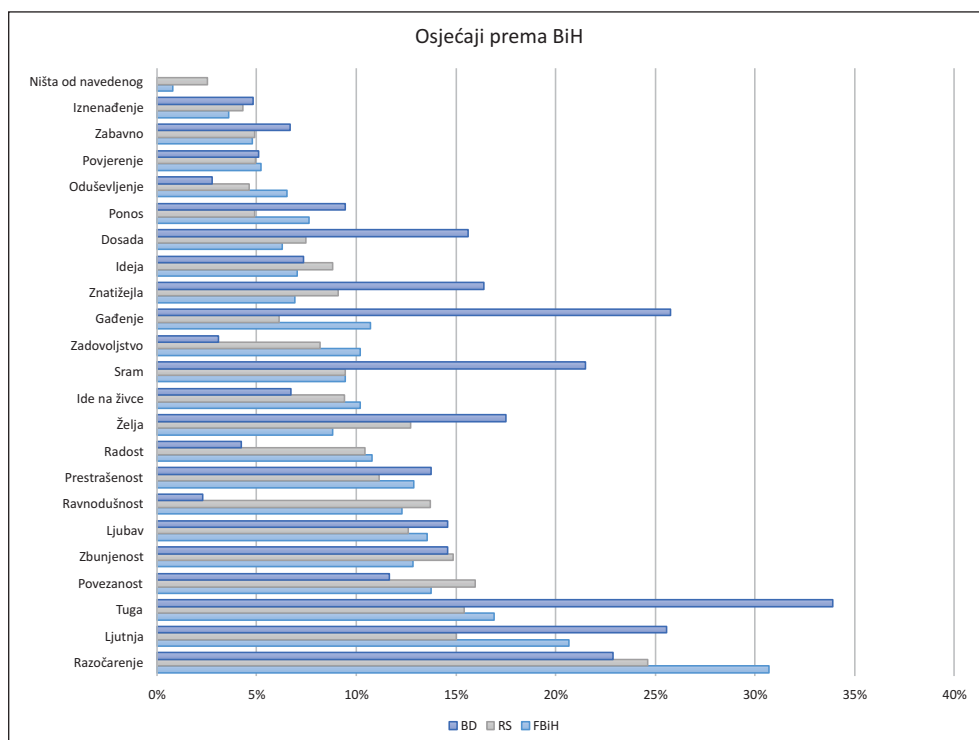
Slika 13. Ključni problemi s kojima se susreću građani BiH

Značajno je primijetiti da su problemi s kojima se suočavaju građani gotovo isti u oba entiteta i Brčko Distriktu. Nezaposlenost su ispitanici identificirali kao najveći izazov u FBiH, dok je u RS-u i DB to životni standard.

Tabela 16. Ključni problemi s kojima se susreću građani BiH – prema entitetima

	Entiteti		
	FBiH	RS	DB
	%	%	%
Nezaposlenost	50%	42%	49%
Nepotizam, mitoikorupcija	47%	44%	44%
Životni standard	35%	47%	64%
Politika (vlast i zakoni)	38%	23%	20%
Zdravstveni, obrazovni, pravosudni sistem	23%	19%	30%
Odlazak mladih	16%	17%	9%
Kriminal	7%	18%	10%
Sigurnost i stabilnost	9%	9%	9%
Siromaštvo (egzistencija)	6%	6%	7%
Mržnja, nacionalizam i diskriminacija	7%	5%	4%
Indolentnost građana i nestručnost kadra	5%	6%	0%
Migrantska kriza	2%	7%	5%
Loš odnos prema mladima	3%	4%	5%
Zagađenost	3%	2%	0%
Nepravda	2%	1%	0%
Nema problema	0%	1%	0%
Drugo	4%	7%	0%
Ne znam/bez odgovora	0%	1%	0%

Na pitanje kojim bi osjećanjem opisali svoj stav o životu u BiH, ispitanici su uglavnom dominantno birali negativna osjećanja. Ipak, povezanost i ljubav su se istakli među pozitivnim osjećajima. Kod ispitanika u DB dominira tuga, gađenje i sram. U FBiH preovladava razočarenje, ljutnja, tuga, ali i povezanost i ljubav. U RS-u dominiraju razočarenje, povezanost, ljutnja i tuga.

Slika 14. Osjećaji ispitanika prema BiH

Kao jedan od potencijalnih razloga za postojanje namjere za odlazak iz BiH ispitanici navode zabrinutost za vlastitu budućnost, a posebno budućnost svojih potomaka. S tim u vezi, 68% stanovnika BiH je zabrinuto za svoju budućnost u BiH, dok samo 11% nema ovaj osjećaj. 71% ispitanika iz FBiH je zabrinuto za svoju budućnost, 64% stanovnika RS i 74% stanovnika DB.

Tabela 17. Zabrinutost za budućnost u BiH

	Ukupno		Entiteti		
	n	%	FBiH	RS	DB
			%	%	%
Uopšte nisam zabrinut/a	68	3%	3%	4%	1%
Nisam zabrinut/a	159	8%	8%	8%	6%
Niti sam zabrinut/a, niti ne zabrinut/a	408	20%	18%	24%	19%
Zabrinut/asam	799	39%	38%	42%	30%
Veoma sam zabrinut/a	594	29%	33%	22%	44%

Građani BiH imaju izraženo nepovjerenje prema budućnosti BiH, kako u političkom, tako i ekonomskom i sigurnosnom smislu. Naime, na pitanje da

ocijene u kojem se pravcu kreće Bosna i Hercegovina s obzirom na političku, ekonomsku i generalnu sigurnosnu situaciju u zemlji, gotovo svi su ispitanici izrazili vrlo negativan do negativan stav. Srednje vrijednosti odgovora kreću se od 2,1 do 3,3, dok je skala koja je korištena za odgovore 0–10. U FBiH i DB najlošije je ocijenjena politička situacija, dok je u RS-u to ekonomska i politička situacija, s istom prosječnom vrijednošću odgovora.

Tabela 18. Percepcija ispitanika o budućnosti BiH

	Entiteti								
	FBiH			RS			DB		
	Politika	Ekonomija	Sigurnost	Politika	Ekonomija	Sigurnost	Politika	Ekonomija	Sigurnost
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1-veoma loša	57%	50%	45%	48%	49%	32%	53%	53%	39%
2	9%	10%	10%	15%	15%	16%	19%	7%	8%
3	12%	13%	14%	12%	13%	16%	10%	22%	17%
4	8%	10%	10%	8%	9%	8%	12%	6%	8%
5	8%	9%	10%	9%	8%	10%	2%	10%	7%
6	3%	4%	4%	3%	3%	5%	0%	0%	13%
7	2%	2%	4%	2%	2%	5%	3%	1%	1%
8	0%	1%	2%	2%	1%	3%	0%	0%	6%
9	0%	0%	1%	1%	0%	1%	0%	0%	0%
10-veoma dobra	0%	0%	1%	1%	1%	4%	0%	0%	1%
Prosjek	2,2	2,5	2,8	2,5	2,5	3,3	2,1	2,2	3,2

3.1.5. Percepcija ispitanika o institucionalnom okruženju BiH

Ispitanici iz FBiH imaju generalno lošu percepciju rada i funkcioniranja institucija na svim nivoima vlasti. Institucije su ocjenjivali od 1 do 5, pri čemu je negativan stav izražavan ocjenama 1 i 2, neutralan ocjenom 3, a pozitivan stav ocjenama 4 i 5. Gotovo sve prosječne ocjene su ispod 3, što ukazuje na nedovoljnu efikasnost institucija. Ispitanici su najlošije ocijenili efikasnost vlasti, efikasnost državne administracije, sistem socijalne sigurnosti i zdravstveni sistem. Međutim, ni PIO sistem, policija i sudstvo, kao ni institucije kulture, nemaju visoku prosječnu ocjenu. Najveći procenat ispitanika izrazio je pozitivan stav prema institucijama kulture.

Tabela 19. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u FBiH

	FBiH							
	Zdravstveni sistem	Institucije kulture	Sistem socijalne sigurnosti	Obrazovni sistem	Policija i sudstvo	PIO sistem	Efikasnost vlasti	Efikasnot državne administracije
	%	%	%	%	%	%	%	%
Negativan stav	56%	25%	51%	36%	43%	53%	67%	59%
Neutralan stav	32%	41%	36%	40%	38%	38%	23%	32%
Pozitivan stav	11%	34%	13%	24%	19%	9%	9%	9%
Prosjek	2,2	2,9	2,2	2,6	2,4	2,4	1,9	2,1

Slična je i percepcija ispitanika u RS-u. Ispitanici su najlošije ocijenili efikasnost vlasti, efikasnost državne administracije, zdravstveni sistem i PIO sistem, dok je najveći procenat ispitanika pozitivno ocijenio institucije kulture.

Tabela 20. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u RS

	RS							
	Zdravstveni sistem	Institucije kulture	Sistem socijalne sigurnosti	Obrazovni sistem	Policija i sudstvo	PIO sistem	Efikasnost vlasti	Efikasnot državne administracije
	%	%	%	%	%	%	%	%
Negativan stav	56%	25%	51%	36%	43%	53%	67%	59%
Neutralan stav	32%	41%	36%	40%	38%	38%	23%	32%
Pozitivan stav	11%	34%	13%	24%	19%	9%	9%	9%
Prosjek	2,4	3,1	2,5	2,8	2,6	2,4	2,1	2,3

I stanovnici DB najlošiji stav imaju prema efikasnosti vlasti, efikasnosti državne administracije, zdravstvenom sistemu i sistemu socijalne sigurnosti, dok je najveći procenat ispitanika pozitivno ocijenio policiju i sudstvo.

Tabela 21. Percepcija ispitanika o radu pojedinih institucija u DB

	DB							
	Zdravstveni sistem	Institucije kulture	Sistem socijalne sigurnosti	Obrazovni sistem	Policija i sudstvo	PIO sistem	Efikasnost vlasti	Efikasnot državne administracije
	%	%	%	%	%	%	%	%
Negativan stav	65%	33%	58%	38%	43%	33%	84%	66%
Neutralan stav	24%	55%	33%	43%	28%	52%	14%	31%
Pozitivan stav	10%	13%	9%	20%	28%	15%	2%	3%
Prosjek	2,1	2,6	2,3	2,7	2,7	2,7	1,7	2,0

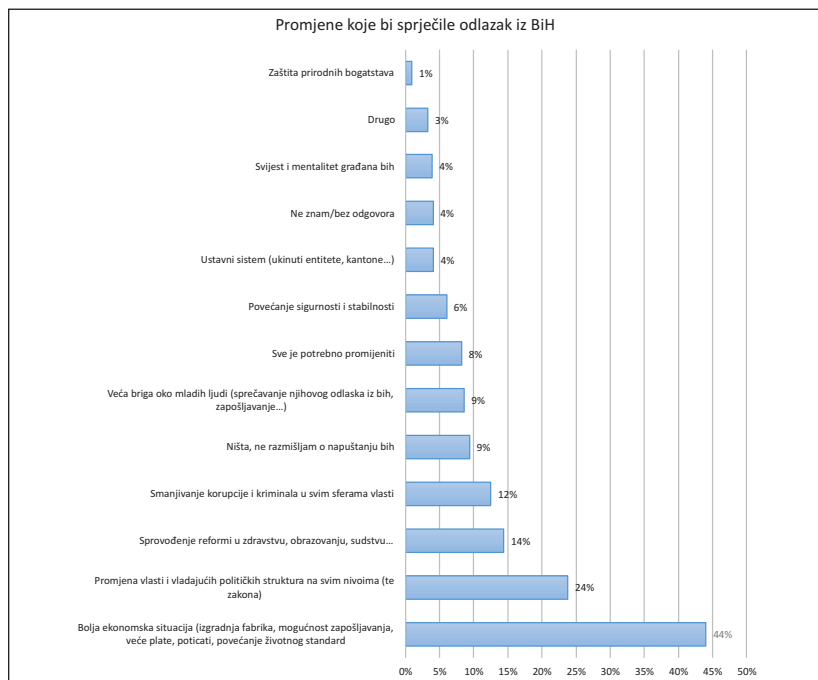
Segmenti kvalitete okruženja u BiH koje su ispitanici ocjenjivali su: priroda i izletišta, gustina naseljenosti i nivo buke. Priroda i izletišta su najbolje ocijenjeni aspekti okruženja u oba entiteta i DB.

Tabela 22. Percepcija ispitanika o kvaliteti okruženja u BiH

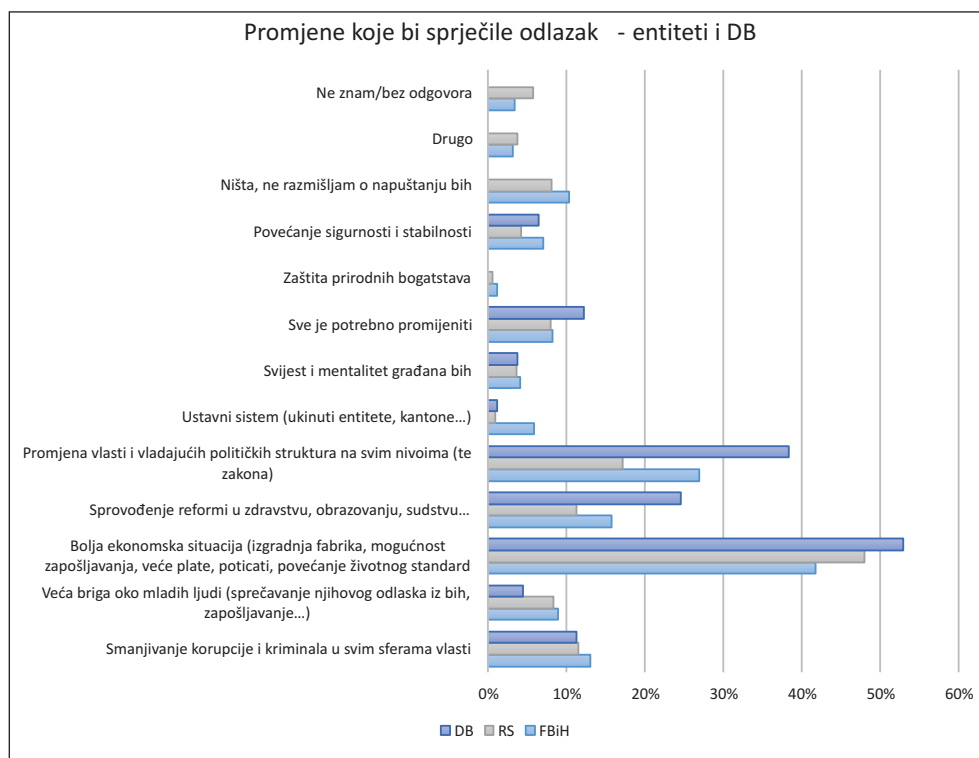
	FBiH			RS			DB		
	Priroda i izletišta	Gustina naseljenosti	Nivo buke	Priroda i izletišta	Gustina naseljenosti	Nivo buke	Priroda i izletišta	Gustina naseljenosti	Nivo buke
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Negativan stav	17%	24%	28%	8%	20%	16%	10%	7%	20%
Neutralan stav	23%	47%	46%	21%	47%	50%	22%	60%	47%
Pozitivan stav	60%	28%	27%	71%	34%	34%	68%	33%	33%
Prosjeak	3,6	3,0	3,6	3,8	3,2	3,2	3,6	3,3	3,1

3.1.6. Percepcija građana o potrebnim promjenama u BiH

Prilično loša ocjena rada institucija BiH, kao i navedeni problemi s kojima se suočavaju građani, jesu aspekti djelovanja koji mogu doprinijeti smanjenju namjere odlaska iz države, pa i sam odlazak. Međutim, pored toga, ispitanici su se izjasnili koje su to goruće stvari koje je potrebno promijeniti da ne bi razmišljali o odlasku iz BiH. Najveći broj ispitanika, čak 44%, izjasnio se da bi im bolja ekonomska situacija (izgradnja fabrika, mogućnost zapošljavanja, veće plate, poticaji, povećanje životnog standarda) umanjila emigracijske aspiracije. Slijede promjene političke vlasti na svim nivoima i promjene zakona, kao i sprovođenje reformi u zdravstvu, obrazovanju i sudstvu.

Slika 15. Promjene koje bi spriječile odlazak iz BiH

Slika 16. Promjene koje bi spriječile odlazak prema entitetima

3.2. EMIGRACIJSKE ASPIRACIJE U BiH – EMPIRIJSKA ANALIZA

3.2.1. Uvod

Međunarodne migracije su složen, dinamičan i multidimenzionalni proces koji uključuje čitav spektar raznih motiva za iseljenje, često baziranih na subjektivnim procjenama pojedinca zainteresovanog za napuštanje matične države (Borozan, 2014), bilo privremeno ili trajno. To je fenomen kojem je potrebno pristupiti iz više uglova, a primarno zbog činjenice da migracije sa sobom donose nesiguran ishod za društvo, ali i pojedinca na kojeg je teško utjecati ili predvidjeti njegovo ponašanje. Odluke za dugoročno iseljenje utječu i na primarno okruženje migranata, poput njihove porodice i prijatelja, ali i buduće naraštaje koji odrastaju van zemlje porijekla, i to često u društvenim i ekonomskim sistemima koji se kulturološki značajno razlikuju od onih u zemlji iz koje potiču.

S obzirom na složenu prirodu migracija, otežano je identificiranje generalnih uzroka i posljedica iseljavanja, kao i razdvajanje od drugih socioekonomskih i političkih procesa s kojima su migracije usko povezane (Zbinden et al., 2016). Također, značajno je primijetiti i to da se s individualnog aspekta migracije doživljavaju kao jedinstveno iskustvo koje svako proživljava na drugačiji način. Massey et al. (1993) u svom radu identificiraju skup parcijalnih teorija i modela migracija te ističu da trenutno ne postoji integrirana teorija međunarodne migracije koja bi objedinila sve značajne direktne i indirektno-indikatore vezane za ovaj fenomen. De Haas (2008) smatra da opća teorija migracija zbog svoje kompleksnosti vjerovatno neće biti naučno dosegnuta.

Iako vjerovatnoća emigracija umnogome zavisi od namjere emigriranja, migracione intencije su uglavnom ignorisane u ranijim neoklasičnim strukturnim modelima (De Haas, 2008). To je posljedica činjenice da su se istraživači oslanjali na stvarne migracione aktivnosti pojedinca, predviđajući tako buduće ponašanje potencijalnih migranata na osnovu podataka iz prošlosti, ali ne i izraženih budućih planova (Manski, 1990). Samim tim, ovakav pristup je ignorisao izučavanje profila potencijalnog migranta prije stvarne migracije, pa su iz tog razloga novija istraživanja uključila namjere (e)migriranja u modele unutar kojih su prepoznali intencije kao dobre pokazatelje predviđanja buduće migracije (Creighton, 2013; Dalen i Henkens, 2013) i ponašanja migranta (De Jong, 2000). Na ovaj način istraživači mogu pristupiti uzrocima migracija kroz dinamičko praćenje donošenja odluka pojedinca te identificirati najvažnije faktore koji utječu na iseljavanje prije nego što se ono efektivno desi.

Koncept “namjera” ili “intencija” koristi se u metodama društvenih nauka koje nastoje da predvide buduće ponašanje pojedinaca, dok je ekonomska nauka, na primjer, značajno fokusirana upravo na izučavanje budućeg ponašanja učesnika u ekonomskim aktivnostima. Primjenom teorije planiranog ponašanja na odluke o emigriranju (Ajzen, 1985; 1991), brojni autori zaključuju da su namjere iseljavanja primarni faktor pri kasnijem napuštanju matične države (Armitage i Conner, 2001; De Jong, 2000; Ajzen, 2005; Lu, 1998; Creighton, 2013; Dalen i Henkens, 2008; 2013; Simmons, 1985; Fawcett, 1985; Dustmann, 2003; Creighton, 2013; Loschmann i Siegel, 2013).

Namjere iseljenja mogu se posmatrati u različitim formama, kao što su želja za napuštanjem matične države ili stvarni planovi i pripreme za iseljenje. Izražena želja za napuštanjem može biti indikacija ili mjera koja pokazuje opšte nezadovoljstvo trenutnim stanjem, dok planovi i pripreme obuhvataju konkretne aktivnosti te daju uvid u razloge zbog kojih se potencijalni migranti

odlučuju za promjenu životne sredine (Migali i Scipioni, 2018). Na ovaj način možemo identificirati dvije kategorije potencijalnih migranata, s obzirom na to da je opravdano očekivati da pojedinci koji su poduzeli konkretne aktivnosti napuste državu u kratkom ili srednjem roku, dok je manje vjerovatno da će se to desiti kod onih koji samo izražavaju želju za odlaskom, ali ne čine konkretne radnje za ispunjenje tih namjera.

Loschmann i Siegel (2013) smatraju da analiza emigracijskih namjera ima prednost u odnosu na analizu historijskih podataka o emigraciji s obzirom na to da motivi i namjere emigracije pružaju bolje strukturalno razumijevanje razloga napuštanja matične države te pomažu identificirati politiku koju je potrebno provesti kako bi se iseljavanje spriječilo ili umanjilo prije nego što dođe do značajnijeg rasta emigracijskih tokova (Simmons, 1986). To je posebno važno jer, uz primarne socioekonomske efekte koje uzrokuje, emigracija također može značajno izmijeniti starosnu strukturu stanovništva (Dalen, 2005a) te tako indirektno utjecati i na obrazovni sistem, tržište rada i ukupnu socioekonomsku aktivnost, o čemu se više diskutira u demografskom poglavlju Studije. U nastavku dajemo prikaz osnovnih determinanti koje utječu na intencije napuštanja zemlje vodeći računa o specifičnostima istraživanja koje se radi s fokusom na Bosnu i Hercegovinu.

3.2.2. Glavni faktori koji pojašnjavaju intencije emigriranja

3.2.2.1 Karakteristike pojedinaca i domaćinstava

Odluke o migraciji koje donose pojedinci najčešće su povezane s individualnim faktorima (Bahna, 2008) i osobinama ličnosti (Berry, 2001). Mnogi autori pronalaze različite individualne utjecaje kao potencijalne pokretače intencija i migracija, najčešće uključujući starost, spol, obrazovanje i bračni status ispitanika (Brockenhoff i Eu, 1993). Brojna istraživanja navode da su godine starosti najčešće identificirana karakteristika koja sistemski utječe na namjere emigriranja (npr. Kennan i Walker, 2011; Dalen, Groenewold i Schoorl, 2005). Jednostavno kazano, dominiraju nalazi da su mlađi pojedinci skloniji emigriranju. Ovaj efekat, naravno, nije izoliran, već je uglavnom pojačan s drugim karakteristikama domaćinstva, pojedinca ili društva. Na primjer, Dalen i Henkens (2008) navode da je namjera iseljavanja mnogo veća među mlađim ljudima koji za sebe smatraju da su dobrog zdravlja. Gibson i McKenzie (2011) tvrde da je percepcija lokalnih uvjeta rada u kombinaciji s nedostatkom mogućnosti za razvoj ključni pokretač migracije za mlade ljude.

Ukoliko su ispitanici mladi, nezaposleni i obrazovani, povećava se inicijativa za razmatranje selidbe u inostranstvo (Kennan i Walker, 2011; Dalen et al., 2005). Bosnu i Hercegovinu karakterizira visoka nezaposlenost koja prema ILO (International Labour Organization) metodi procjene iznosi oko 18% (BHAS, 2018), a koja je mnogo veća kada se posmatraju samo mladi na tržištu rada. Samim tim, nezaposlenost mladih predstavlja pogodno tlo za razmatranje alternative u vidu napuštanja države u potrazi za socioekonomskim prosperitetom.

Posebno interesantan fenomen koji susrećemo u literaturi jest migracija kvalificirane radne snage iz zemalja u razvoju. Obrazovani i kvalificirani pojedinci pokazuju snažniju želju za emigriranjem u poređenju s onima koji su manje obrazovani (Akee, 2010; Duval i Francois-Charles, 2016; Gibson i McKenzie, 2011). Jedno od objašnjenja ovog fenomena jeste da viši nivo kvalifikacija među potencijalnim migrantima povećava vjerovatnoću pronalazjenja bolje plaćenog posla u stranoj zemlji (Haug, 2008), pružajući tako i veći motiv za odlazak. Thissen et al. (2010) potvrdili su da su posebno obrazovani mladi ljudi skloni napuštanju domovine (*brain drain* efekat), što može biti u vezi s nezadovoljstvom trenutnom situacijom ili percepcijom budućih prilika.

U značajne individualne karakteristike koje utječu na namjere iseljavanja uključujemo i bračni status. Krieger (2005) nalazi da se ljudi koji nemaju partnera lakše odlučuju za iseljavanje. U skladu s tim, veće porodice češće razvijaju jake veze s djecom i supružnicima, što ih često ograničava u iseljeničkim namjerama. S druge strane, proširena porodica može uključivati brojne članove porodice u proces emigriranja, a ponekad i cijele zajednice, putem "lančane migracije", kao što je bio slučaj s ratnim i poslijeratnim valom migracija iz BiH (Halilovich, 2012; 2013a; 2013b). U potrazi za boljom budućom perspektivom, pojedini migranti koriste porodične migracije kao strategiju za unapređenje kvaliteta života porodica (Halilovich, 2012; Haug, 2008). Samim tim, potrebno je nekada pratiti i iskustva porodičnih migracija, kao vida migracionog kapitala, koji također može biti relevantan faktor trenutnih ili budućih migracionih intencija (Ivlevs i King, 2012), uz nivo društvenog kapitala u obliku migracijskih mreža (Halilovich, 2013b). Generalno, viši nivo društvenog kapitala, u obliku neformalnih migracijskih mreža u državi preseljenja, ima pozitivan utjecaj na namjere iseljavanja (Haug, 2008). S tim u vezi, vjerovatnije je da će društveni kapital migranata biti veći u odnosu na ljude koji nemaju iskustvo migriranja. Također, osobe koje imaju prethodno iskustvo emigracije često imaju jače migracijske namjere te se lakše odlučuju na ponovno iseljenje. Stoga bi efekti rata i posljedična postkonfliktna

migracija mogli biti važni pri objašnjavanju današnjih iseljeničkih namjera, koje dolaze kao rezultat prethodnih dešavanja unutar države. Podsjećanja radi, u BiH je tokom ratnog perioda oko 50% stanovništva migriralo, bilo interno ili izvan zemlje (MLJPIBiH, 2016), što ukazuje na potrebu da se obrati posebna pažnja na socioekonomske i postkonfliktne utjecaje.

3.2.2.2 *Socioekonomski faktori*

Iako međunarodne teorije o migracijama sadrže različite pretpostavke i hipoteze, nalazi do kojih dolaze prilično su konzistentni. Zajedničko dominantnim teorijskim pristupima jest da identificiraju važnost ekonomskih faktora kao jednog od uzroka međunarodnih kretanja migranata. Većina teorija migracija danas se temelji na ideji da je napuštanje matične države motivirano povećanjem vlastitog ekonomskog blagostanja (Todaro, 1996; Dalen i Henkens, 2008) ili blagostanja porodice (Friebel, Gallego i Mendola, 2013), što je posebno značajno za tranzicijska društva koja teško mogu konkurisati razvijenijim ekonomskim sistemima. Prema tome, mnogi autori vide ekonomske determinante kao primarnu odrednicu emigracije (Bahna, 2008; Caragliu et al., 2013; Ravenstein, 1889; Thissen et al., 2010) ili kao faktor koji često nadvladava efekat drugih utjecaja (Constantinou i Diamantides, 1985; Haug, 2008). Međutim, ne treba zanemariti ni ostale faktore, poput životnog zadovoljstva i percepcije vlastite ekonomske situacije, koji uz očekivanja vlastitog ekonomskog napretka mogu utjecati na namjere preseljenja u inostranstvo (Castles et al., 2013).

Ekonomske efekte na intencije ili odluke o migriranju najčešće se procjenjuju preko utjecaja visine dohotka pojedinca (Lovo, 2014; Loschmann i Siegel, 2013) ili domaćinstva (Dalen i Henkens, 2013; Yang, 2000) te su najčešći objašnjavajući faktori emigracijskih intencija. Ovo je svakako vezano i za praktičnu činjenicu da su to utjecaji koji se mogu direktno mjeriti. Dodatno, pojedini autori izdvajaju akumulirano bogatstvo i druge slične determinante, poput zadovoljstva dohotkom i socioekonomskim statusom u društvu, zaključujući da ne samo tekući dohodak nego i akumulirano bogatstvo ili različite ekonomske percepcije mogu biti relevantni faktori za ove analize. U kontekstu pravca utjecaja, slabije ekonomske performanse često su identificirane kao pokretači migracije pojedinca ili porodice. S druge strane, ne treba zanemariti niti činjenicu da potreba finansiranja migracija zahtijeva posjedovanje minimalnih finansijskih sredstava, čime efekat dohotka, uključujući njegov smjer djelovanja, treba s pažnjom analizirati i u specifičnom kontekstu izučiti.

Postojeće empirijsko istraživanje emigracijskih intencija u BiH tokom perioda 2006–2010. godina (Efendic, 2016) pokazuje da su više intencije bile povezane sa slabijim ekonomskim performansama pojedinca. Ono što je bitno istaknuti jeste da u ovoj studiji status nezaposlenosti ne utječe na značajno povećanje aspiracija, što implicira da je postojala dosta snažna intencija napuštanja države i kod zaposlenih pojedinaca. Ono što se ipak nameće kao zaključak jeste da ekonomski status i u bosanskohercegovačkom okruženju jeste bitna odrednica migracija, ali ne i najjači faktor viših intencija napuštanja BiH u posmatranom periodu (2000–2010).

Nakon napuštanja matične države migranti mogu djelovati na domaće stanovništvo kroz različite kanale, vršeći tako direktni ili indirektni utjecaj, a ponajviše koristeći društveni i finansijski kapital koji stječu tokom svog boravka u inostranstvu. Doznake iz inostranstva, investicije i pristup kapitalu izdvajaju se kao najznačajniji finansijski faktori utjecaja emigranata na domaće stanovništvo (Efendic et al., 2014). Doznake iz inostranstva jedan su od mjerljivih pokazatelja iskustva međunarodne migracije, a uz to predstavljaju značajne eksterne izvore finansiranja u zemlji porijekla, čime se može zaključiti da doznake iz inostranstva doprinose ukupnom ekonomskom razvoju i povećanju blagostanja rezidentnog društva. Iako se dio doznaka troši u kapitalne namjene, većinski dio ovog finansijskog kapitala završi u svakodnevnoj potrošnji (Nielsen i Riddle, 2010), što ukazuje na to da se doznake usmjeravaju najčešće za pokrivanje svakodnevnih životnih potreba. Takva je situacija identificirana i za BiH, gdje preko 80% doznaka završava u tekućoj potrošnji (Efendic et al., 2014). Nekoliko istraživanja potvrđuje da distribucija ove vrste finansijske podrške ima pozitivan efekat u BiH u pravcu smanjenja siromaštva (Adams i Page, 2003; McKenzie i Rapoport, 2010). Ne treba zanemariti ni to da se doznake često koriste kao sredstvo za održavanje bliskih veza s članovima domaćinstva koji su ostali u matičnoj državi (Lucas i Stark, 1985; Stark i Bloom, 1985). S druge strane, doznake mogu poslužiti i kao pokazatelj dobrih prilika u inostranstvu, te na taj način motivirati domaće stanovništvo u pravcu napuštanja zemlje. Shodno tome, Garip (2015) u empirijskoj analizi zaista identificira doznake kao finansijski resurs koji pomaže potencijalnim migrantima u procesu iseljenja.

U 2017. godini u BiH doznake iz inostranstva iznosile su značajnih 2,51 milijardu KM, što je 8% ukupne bruto domaće proizvodnje, i s tim obimom doznake čine važno finansijsko sidro ove postkonfliktne ekonomije. Povećanje za oko 7% u odnosu na godinu ranije pripisuje se ekonomskom rastu razvijenijih ekonomija iz kojih se doznake šalju. Također, sličan trend rasta odnosi se i na

penzije iz inostranstva, te je u 2017. godini u BiH uplaćeno 1,17 milijardi KM penzija (CBBH, 2018). Iznos ukupnih doznaka sigurno je efektivno viši nego što se to pojavljuje u zvaničnim izvještajima, s obzirom na skrivenu prirodu neformalnih doznaka koje nije moguće tačno izmjeriti, a šalju se koristeći neformalne kanale ili prilikom lične posjete porodici i prijateljima.

Poslijeratni period BiH obilježen je niskom razinom povjerenja u institucije ovog društva (Efendic i Pugh, 2015), što može utjecati i na intencije napuštanja zemlje. Postkonfliktna društva često su okarakterisana slabim formalnim institucijama, koje su u nepodudarnosti s neformalnim praksama i pravilima na terenu, te u takvoj interakciji ne pružaju neophodnu podršku ekonomskom razvoju (Williams i Vorley, 2017). Formalne institucije birokratijom i visokim transakcijskim troškovima povećavaju troškove i rizik poduzetništva (Tonoyan et al., 2010), čime motiviraju građane na više učešće u neformalnim aktivnostima. Slaba uređenost ekonomskog sistema ogleda se i u visokom udjelu neformalne ekonomije, koja u BiH iznosi oko 30% BDP-a (Pasovic i Efendic, 2018). S obzirom na značajan utjecaj postkonfliktnih determinanti, one su šire obrađene u nastavku.

3.2.2.3 *Karakteristike postkonfliktnih društava*

Namjere napuštanja matične države uglavnom su pod utjecajem makrosredine, odnosno opšte situacije u zemlji, posebno u postkonfliktnim društvima u kojima je socioekonomska situacija često značajno narušena i specifična kao posljedica konflikta. Tako i savremene migracije u BiH možemo podijeliti u tri različita perioda. U vrijeme kada je BiH bila dio bivše Jugoslavije, značajan odliv stanovnika dešavao se tokom 1970-ih i 1980-ih, uglavnom zbog ekonomskih razloga i potreba za radnom snagom u rastućim ekonomijama svijeta. Period ratnih dešavanja u BiH, 1992–1995, najobimniji je kada su u pitanju migracije u periodu konflikta, s obzirom na to da je 1,2 miliona državljana BiH napustilo državu i preselilo se u inostranstvo (IASCI/IOM, 2010). Poslijeratni period obuhvata migracije od 1996. godine te je najčešće povezivan s nepovoljnom socioekonomskom i političkom situacijom u zemlji, kombiniranom s različitim efektima ratnih dešavanja u prošlosti, zbog čega ovaj period dodatno obilježavaju specifični postkonfliktni utjecaji.

Kao što smo konstatirali, postkonfliktna društva suočena su s velikim brojem društvenih i ekonomskih izazova, uključujući usporenu ekonomsku aktivnost, političku nestabilnost i institucionalnu neefikasnost. U kontekstu percepcija iseljenja, potrebno je pratiti opštu ekonomsku situaciju u zemlji,

o čemu smo jednim dijelom (individualna razina) govorili u prethodnim dijelovima studije. Pored toga, političko okruženje postkonfliktnih društava je također potencijalni faktor koji može utjecati na migracijske namjere (Constantinou i Diamantides, 1985). Percepcija političke situacije u državi od strane građana pokazuje da BiH karakteriše nestabilna politička situacija koja se ogleda u nesigurnosti u buduću napredak, uz političku fragmentiranost i podijeljenost (Williams i Efendic, 2019) te na taj način utječe na više intencije napuštanja BiH (Efendic, 2016).

Bosna i Hercegovina se suočila i vjerovatno se još uvijek suočava sa značajnim promjenama strukture stanovništva kao direktnom ili indirektnom posljedicom ratnih dešavanja. Zvanične procjene pokazuju da više od dva miliona građana porijeklom iz BiH živi u inostranstvu te je, imajući u vidu ukupnu populaciju od 3,5 miliona, bosanskohercegovačka dijaspora jedna od relativno najbrojnijih u Evropi (MHRRBiH, 2016). Samim tim, migracione mreže i povezani faktori (npr. finansijske doznake) mogu da utječu na intencije napuštanja zemlje.

Jedna od bitnih postkonfliktnih karakteristika BiH jeste suočavanje s različitim etničkim izazovima uglavnom naslijeđenim iz ratnog razdoblja (1992–1995), koji su zemlju s najvišim nivoom etničke tolerantnosti preko noći pretvorili u zemlju s primjerima etničkih netrpeljivosti (Efendic i Pugh, 2018). U takvoj situaciji, istraživači trebaju razmotriti kako etnički povezane odrednice utječu na migracijske namjere. Na primjer, Duval i Francois-Charles (2016) smatraju da etnička diskriminacija pomaže pri objašnjavanju namjera iseljavanja unutar romske populacije u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Slično tome, Docquier i Rapoport (2003) nalaze da etničke manjine mogu imati izraženije namjere iseljenja nego većinska populacija, što se može smatrati sigurnosnom strategijom. To se posebno odnosi na situacije kada manjine podliježu institucionalnoj diskriminaciji, kao što je slučaj i u BiH (Efendic et al., 2011), a i drugim sličnim postkonfliktnim društvima, te je moguće da oni koji dožive takve probleme imaju jače namjere da napuste zemlju.

Prethodna diskusija o relevantnoj literaturi o migracijama ukazuje na postojanje niza potencijalnih determinanti koje mogu utjecati na intencije napuštanja zemlje, u našem slučaju BiH. Podjela navedenih determinanti u kategorije koje uključuju individualne, socioekonomske i postkonfliktne karakteristike omogućava da migracijskim intencijama pristupimo kao višedimenzionalnom problemu. Cilj ovog istraživanja u BiH upravo jeste da ispita kako navedene grupe faktora utječu na migracijske intencije te da na taj način identificiramo koja od ovih determinanti ima bitne efekte pri donošenju

odluka o napuštanju države. Ovakav pristup je posebno značajan za donosiocje odluka, s obzirom na to da je na emigracione trendove moguće barem djelimično utjecati prije nego što se migracije stvarno i dese.

U ranijim dijelovima studije vidjeli smo da postoje značajni trendovi iseljavanja iz BiH, koji sigurno mogu biti rezultat ratnih dešavanja početkom 1990-ih i postkonfliktnih izazova s kojima se ovo društvo i dvije decenije nakon završetka rata još uvijek suočava. Ovi utjecaji su dodatno opterećeni ekonomskim i političkim izazovima koji su BiH doveli u nepovoljnu makroekonomsku situaciju okarakterisanu oslabljenom infrastrukturom, visokom nezaposlenošću, uz institucionalno nepovjerenje bazirano na percepcijama neefikasnih institucija i visokom nivo neformalne ekonomije i korupcije. Ovakve društvene performanse sigurno posljedično dovode do rasta ukupnog nezadovoljstva socioekonomskim okruženjem, što može voditi višim intencijama odlaska iz BiH.

Karakteristike pojedinaca i domaćinstava primarno služe za identificiranje skupina za koje postoji najveća vjerovatnoća da će napustiti zemlju, dok generalni socioekonomski faktori za primarni cilj imaju identificiranje razloga zbog kojih ove skupine žele da napuste matičnu državu. S obzirom na sve specifičnosti koje sa sobom donosi istraživanje sredine kakva je BiH, ali i činjenicu da se postkonfliktne determinante često nadopunjuju s generalnom socioekonomskom situacijom u državi, izučavanja individualnih karakteristika poput godina starosti, obrazovanja i ekonomskog statusa daju nam indicije o kategorijama stanovništva koje trebaju biti u posebnom fokusu donosilaca odluka. Postojeće studije pokazuju da je mlado stanovništvo u BiH mnogo sklonije migriranju iz zemlje, što je, istina, konvencionalni nalaz, ali ipak vrijedan pažnje i provjere u empirijskom istraživanju koje slijedi. Utjecaji ostalih faktora, pojedinačno i u različitim kombinacijama, sigurno su bitni za dubinsko razumijevanje ovog fenomena u Bosni i Hercegovini, ali i pravilno formuliranje preporuka za donosiocje odluka.

3.2.3. Empirijski model emigracijskih intencija

Empirijsku analizu intencija emigriranja iz BiH radimo u dva koraka. Prvi korak jeste replikacija modela emigracijskih intencija koji je Efendic (2016) uradio za period 2006–2010. s namjerom da identificiramo potencijalne promjene koje su se desile u proteklom periodu. Sigurno da je izuzetno interesantno uporediti identičan model, koji uključuje identične faktore i podatke, s raskorakom od oko jedne decenije. Drugi korak naše analize jeste

da postojeći model proširimo dodatnim faktorima koji mogu potencijalno utjecati na emigracijske intencije, što je bazirano na empirijskoj literaturi, specifičnostima bosanskohercegovačkog okruženja i, naravno, novijim i šire dostupnim podacima. Oba koraka su bazirana na determinantama koje se, sukladno prethodnoj diskusiji, mogu razvrstati u individualne utjecaje, utjecaje socioekonomskog okruženja i postkonfliktne faktore. Kategorizacija navedenih determinanti, opis i detaljna deskriptivna statistika dostupni su u Tabeli 23 i dodatno u Prilogu I. Naredna tabela sadrži komparativni prikaz “inicijalnog modela” koji je estimiran na podacima iz 2006–2010. godine i “repliciranog modela” koji je baziran na podacima iz 2019. godine.

Tabela 23. Inicijalni model – marginalni efekti nakon probit modela

OUTOFBH (1 = ispitanici s intencijama stalnog napuštanja Bosne i Hercegovine)		Inicijalni model 2006–2010.		Replicirani model 2019.	
Varijabla	Objašnjenje	dy/dx	P> z	dy/dx	P> z
Individualne karakteristike i karakteristike domaćinstva					
D_AGE	1 = 35 godina i mlađi, 0 = stariji od 35	0,34	0,000	0,16	0,000
D_GENDER	1 = muški, 0 = ženski	0,01	0,200	-0,01	0,907
D_EDUCATION	1 = visoko obrazovanje, 0 = niže	0,20	0,000	0,08	0,020
D_EMPLOY	1 = zaposleni, 0 = ostali	-0,04	0,003	0,03	0,370
D_URBAN	1 = rural, 0 = urban	0,01	0,652	-0,06	0,118
D_LOWINCOME	1 = dohodak ispod prosjeka, 0 = prosjek ili iznad	0,08	0,000	-0,01	0,865
Socioekonomske determinante					
D_BIHECWORSE	1 = lošija ekonomska situacija, 0 = bolja	0,03	0,028	0,14	0,001
D_POLITICS	1 = lošija politička situacija, 0 = bolja	0,06	0,000	0,26	0,000
Postkonfliktne determinante					
D_ETHTENS	1 = postoje etnički problemi, 0 = ne	-0,01	0,793	0,18	0,006
D_RETURNEE	1 = povratnici, 0 = ostali	0,01	0,662	0,06	0,481
D_INTMIGRANT	1 = interni migranti, 0 = ostali	0,13	0,000	0,08	0,071
D_REFUGEE	1 = izbjeglice, 0 = ostali	0,09	0,000	0,23	0,114
Broj opservacija		12.165		1.110	
Posmatrani period		2006–2010.		2019.	
Regionalne dummy varijable		Da		Da	
Općinske dummy varijable		Da		Ne	
Procijenjena vjerovatnoća		0,47		0,44	
Napomena: više detalja o samim varijablama koje se koriste dostupno je u Efendic 2016.					

Izvor: Kalkulacija autora.

Ako posmatramo prvu kategoriju utjecaja na emigracijske intencije (ispitanici koji iskazuju intencije stalnog napuštanja BiH) koje označavamo kao individualne karakteristike, primjećujemo nekoliko interesantnih promjena. Prvo, iako starost ispitanika u oba estimirana modela jeste najsnažnija individualna determinanta emigracijskih intencija, efekat je smanjen za dva puta, s 34% na 16%. Riječju, premda mlađi ispitanici pokazuju snažnije emigracijske aspiracije za 16% od starijih ispitanika u BiH, taj efekat je u odnosu na deceniju ranije duplo slabiji, a razlika između starijih i mlađih potencijalnih migranata u 2019. godini strukturno je manja.

Drugu sličnu promjenu identificiramo pri analizi utjecaja obrazovanja ispitanika, gdje se za osobe s višim nivoima obrazovanja u odnosu na manje obrazovane pojedince vjerovatnoća iskazivanja namjere emigriranja smanjuje s 20% na 8%. Potencijalni *brain drain* efekat bio je mnogo jači deceniju ranije nego danas, što sugerira da je efekat razlika u obrazovanju pojedinca na intencije emigriranja značajno umanjen, ali još uvijek nešto viši u korist obrazovanijih građana BiH.

Naredni interesantan nalaz tiče se efekta vezanog za status zaposlenosti. Dok je deceniju ranije zaposlenost sugerirala nešto slabije intencije napuštanja zemlje u odnosu na pojedince koji ne rade ili su izvan radne snage, u 2019. godini rezultati pokazuju da nema razlike po ovom osnovu. Samim tim, konvencionalna pretpostavka da nezaposleni u BiH napuštaju i žele napustiti zemlju nije potvrđena, pokazujući da slične intencije imaju i zaposleni pojedinci. Sličan nalaz nudi nam i efekat dohotka pojedinca, koji je deceniju ranije vodio oko 8% jačim intencijama napuštanja zemlje kod pojedinaca s nižim dohotkom. U 2019. godini ova razlika se gubi, sugerirajući da ovaj ekonomski faktor ne utječe sistematski na pojedince da imaju snažniju želju da napuste zemlju.

U narednoj kategorizaciji determinanti koje pratimo, socioekonomsko okruženje jeste bitno u pojašnjenju intencija emigriranja kao i deceniju ranije, ali sada sa strukturnim zaokretom naviše. Naime, efekti percepcije nepovoljne ekonomske i političke situacije uvećani su s 3% i 6% iz 2006–2010. godine na 14% i 26% u 2019. godini. Povećani negativan utjecaj socioekonomskog okruženja viši je za četiri puta u tekucem istraživanju, što sugerira da je percepcija socioekonomskog okruženja u BiH značajno pogoršana u odnosu na stanje od deceniju ranije. **Nalazi stoga upućuju na to da je socioekonomski ambijent u BiH preuzeo primat utjecaja na pojačane želje za emigriranjem od individualnih karakteristika koje su dominirale deceniju ranije.**

Ovakvi rezultati sigurno su važan indikator percepcije generalnog stanja u državi, ali i značajan signal za kreatore politike koji bi svoje djelovanje trebali prilagoditi ciljanim skupinama. Očigledno je da političke i ekonomske nestabilnosti, reflektovane u dugom vremenu političkog konflikta, političke neizvjesnosti, problem neformiranja vlasti i, vezano s tim, slabog ekonomskog razvoja, povećavaju intencije napuštanja BiH.

Unutar korištenog seta postkonfliktnih determinanti koje opserviramo, izdvaja se značaj efekta etničkih netrpeljivosti u 2019. godini, što je razlika u odnosu na inicijalni model iz 2010. godine u kojem ova determinanta nije bila statistički značajna. Naime, ispitanici koji su naišli na probleme etničke prirode imaju 18% veću vjerovatnoću da su u grupi koja razmatra napuštanje BiH. Potencijalnu pozadinu ove vrste diskriminacije potrebno je dodatno istražiti, imajući u vidu efekte ove društvene, ali i vrlo vjerovatno institucionalne diskriminacije.

Kako bismo dobili više informacija koje bi nam ukazale na značaj pojedinih determinanti koje utječu na intencije migriranja, odlučili smo se na proširivanje prethodno diskutiranog modela, s obzirom na to da nam trenutna dostupnost podataka omogućava uključivanje u analizu dodatnih faktora, koji su u skladu s relevantnom literaturom i novijim istraživanja iz ove oblasti. Vezano za diskusiju koju smo imali ranije o potencijalnim individualnim determinantama koje literatura navodi kao bitne, dodatno smo u ovu grupaciju uključili bračni status ispitanika, njihovu sklonost riziku i podatak o tome primaju li doznake iz inostranstva. U okviru socioekonomskih determinanti, pored percepcije ekonomskog i političkog okruženja, dodatno kontroliramo i efekat percepcije efikasnosti institucija u BiH, koje su se u više istraživanja pokazale kao bitne u pojašnjenju različitih društvenih fenomena. Time dobijamo proširen i finalni model čiji su rezultati prezentirani u Tabeli 24.

Prošireni model koji se bazira na više faktora i simultano kontroliranih utjecaja koji su zasnovani na recentnoj literaturi sigurno povećava značajnost dobijenih rezultata, što će biti i osnova za našu konačnu interpretaciju istraživanja koje smo uradili.

Tabela 24. Finalni model intencija emigriranja – marginalni efekti nakon probit modela

OUTOFBH (1 = ispitanici s intencijama emigriranja)		Finalni model 2019.	
Varijabla	Objašnjenje	dy/dx	P> z
<i>Individualne karakteristike i karakteristike domaćinstva</i>			
D_AGE	1 = 35 godina i mlađi, 0 = stariji od 35	0,17	0,000
D_GENDER	1 = muški, 0 = ženski	0,24	0,405
D_EDUCATION	1 = visoko obrazovanje, 0 = niže obrazovanje	0,05	0,126
D_EMPLOY	1 = zaposleni, 0 = ostali	0,05	0,111
D_URBAN	1 = rural, 0 = urban	-0,05	0,090
D_LOWINCOME	1 = dohodak ispod prosjeka, 0 = prosjek ili iznad	0,03	0,465
D_MARRIED	1 = u braku, 0 = ne	0,02	0,548
D_RISK	1 = skloniji riziku, 0 = nisu skloni	0,06	0,082
D_REMITT	1 = primili doznake, 0 = nisu primili doznake	0,11	0,001
<i>Socioekonomske determinante</i>			
D_BIHECWORSE	1 = lošija ekonomska situacija, 0 = bolja	0,13	0,001
D_POLITICS	1 = lošija politička situacija, 0 = bolja	0,19	0,000
INSTITUTIONS	1 min = loše do 5 max = dobre institucije	-0,13	0,000
<i>Postkonfliktne determinante</i>			
D_ETHTENS	1 = problemi etničkih tenzija, 0 = bez problema	0,04	0,539
D_RETURNEE	1 = povratnici, 0 = ostali	0,04	0,603
D_INTMIGRANT	1 = interni migranti, 0 = ostali	0,04	0,307
D_REFUGEE	1 = izbjeglice, 0 = ostali	0,26	0,022
<i>Broj opservacija</i>			1.506
<i>Posmatrani period</i>			2019.
<i>Regionalne dummy varijable</i>			Da
<i>Općinske dummy varijable</i>			Ne/Da
<i>"Ne znam" uključeni u analizu</i>			Da
<i>Procijenjena vjerovatnoća</i>			0,44

Izvor: Kalkulacija autora

Individualne karakteristike u finalnom modelu u većini slučajeva nisu značajne u pojačavanju intencija emigriranja, uz standardni nalaz da mlađi ispitanici pokazuju za oko 17% više intencije u odnosu na starije. Iako je efekat godina značajan, napominjemo da je u ranijim istraživanjima bio za dva puta viši, a sve to ukazuje na to da intencije emigriranja rastu i među starijom populacijom. Interesantno je primijetiti da efekti obrazovanja, zaposlenosti,

spola i dohotka ne utječu sistematski na pojačane intencije emigriranja. Ukoliko razinu obrazovanja razložimo na više kategorija – osnovno, srednje i visoko obrazovanje – u tom slučaju ispitanici sa srednjim i visokim obrazovanjem pokazuju za oko 20% više emigracijskih aspiracija u odnosu na one s osnovnim obrazovanjem. Ovakav nalaz ne iznenađuje i ne potvrđuje jasno pretpostavku o postojanju *brain drain* fenomena.

Vrijedi primijetiti da pojedinci koji primaju doznake iz inostranstva imaju oko 10% više intencija emigriranja, što sugerira da doznake predstavljaju potencijalni faktor koji privlači stanovništvo izvan zemlje, bilo zbog percepcije višeg životnog standarda vani, bilo kao potencijalni mehanizam za finansiranje emigracije. Ukoliko posmatramo značajnost na višoj razini (10%) od konvencionalne (5%), uočavamo da u tom slučaju efekat urbanog stanovništva i onog sklonijeg riziku pojačava intencije emigriranja za oko 5%. Na osnovu ovih nalaza zaključujemo da intencije napuštanja BiH u prosjeku izražavaju više mlade osobe iz urbanih sredina koje su generalno sklonije riziku i ukoliko primaju doznake iz inostranstva.

Svi socioekonomski faktori koje pratimo preko percepcije generalne ekonomske, političke i institucionalne stabilnosti u zemlji utječu na emigracijske aspiracije. Oni koji smatraju da se ekonomska situacija pogoršava, za 13% su skloniji iskazati intencije, dok je efekat percepcije političke nestabilnosti 19%. Percepcija slabije efikasnosti institucija ima također značajan efekat na povećanje aspiracija za napuštanjem zemlje. Naročito je interesantno primijetiti povećani efekat političke situacije, a ovakav nalaz vjerovatno odražava nestabilno političko okruženje koje je obilježilo 2019. godinu u kojoj izborni rezultati iz prethodne godine još uvijek ne mogu biti implementirani (u vrijeme pisanja izvještaja). Dobijeni indikatori za socioekonomske karakteristike pokazuju veći utjecaj u odnosu na individualne karakteristike, što ujedno može biti **signal generalnog nezadovoljstva socioekonomskim okruženjem u zemlji**. Ovakvi nalazi su potpuno konzistentni s inicijalnim koje smo predstavili u ranijim dijelovima ove sekcije.

Značajno je naglasiti da postkonfliktne determinante koje uključuju etničke netrpeljivosti te kategorije povratnika i internih migranata gube na statističkom značaju unutar proširenog modela.

Sumarni nalaz ove empirijske analize sugerira da se relevantnost individualnih utjecaja kao pokretača potencijalne emigracije u BiH značajno smanjuje, a u isto vrijeme je pojačan efekat socioekonomskog okruženja praćenog preko političke nestabilnosti, percepcije ekonomskog stanja u zemlji i institucionalne efikasnosti. Konsekventno, glavni zaključak kvantitativne

analize jeste da su potencijalne emigracije u BiH trenutno pod mnogo većim utjecajem okruženja u zemlji, primarno političkog, nego individualnih poteškoća i utjecaja koji se vežu za pojedince u ovoj zemlji.

3.3. ZAKLJUČAK

Intencije emigriranja iz Bosne i Hercegovinu su tema o kojoj se svakodnevno govori u ovoj zemlji, uključujući i potencijalne faktore koji dovode do stvarnog napuštanja zemlje. Konvencionalno se smatra da nezaposleni i mlađi ljudi napuštaju zemlju u potrazi za boljom ekonomskom perspektivom i svjetlijom budućnosti. Nalazi naše studije ne opovrgavaju u cijelosti ovakva promišljanja, ali potvrđuju da je potencijalno emigriranje iz BiH mnogo kompleksniji fenomen, pod utjecajem niza faktora koji se tiču samog pojedinca, okruženja u kome živi i postkonfliktnih izazova. Ono što je sigurno najinteresantniji nalaz ovog dijela studije, koji smo posmatrali i u jednom dinamičkom kontekstu s raskorakom od jedne decenije, jeste da je značaj individualnih faktora kao pokretača emigracije (starost, bračni status, obrazovanje, zaposlenost i drugo) u drugom planu u odnosu na faktore koji se tiču socioekonomskog okruženja. Iako mlađi pojedinci pokazuju za oko 17% jače intencije emigriranja od starijih, ovakav nalaz ne iznenađuje, a u dinamičkom kontekstu efekat starosne razlike značajno je smanjen. S druge strane, percepcija političke nestabilnosti, lošeg ekonomskog stanja u zemlji i institucionalne neefikasnosti jesu faktori koji značajno doprinose visokim intencijama emigriranja. Ispitivani pojedinci su u svojim intencijama, čini se, više vođeni problemima koji se tiču okruženja u kojem žive, nego izazovima i karakteristikama koji se tiču njih lično.

Preporuke koje se nedvosmisleno nameću jesu da je neophodna hitna politička stabilizacija prilika u zemlji, značajniji ekonomski progres, kao i viša efikasnost institucija s kojima svakodnevno živimo i radimo. Ovo su tri pomaka koja će, prema nalazima ove studije, strukturno i najbrže smanjiti visoke intencije napuštanja zemlje. Donosioci odluka trebaju čuti poruku da je pojedinac u BiH više zabrinut i potaknut na emigriranje faktorima iz neposrednog socioekonomskog okruženja nego izazovima s kojima se on individualno suočava u svakodnevnom životu. Nezaobilazno, jedan od prioriteta donosilaca odluka treba biti mlađa populacija koja je kategorija stanovništva s visokim emigracijskim aspiracijama.

4.

PERCEPCIJA EMIGRACIJSKIH NAMJERA – KVALITATIVNA ANALIZA

4.1. UVOD

S ciljem boljeg razumijevanja razloga i motivacionih faktora koji utiču na donošenje odluke o napuštanju Bosne i Hercegovine, provedeno je dodatno kvalitativno istraživanje, pri čemu su podaci prikupljeni korištenjem **narativnih intervjua**. Cilj narativnog intervjua je prikupljanje podataka o individualnim iskustvima pojedinca tako što će biti postavljena pitanja osmišljena tako da učesnik odgovori u narativu, tj. da interpretira događaje od interesa za temu istraživanja. S tim u vezi, intervju je obuhvatao šest tema:

1. demografske karakteristike,
2. namjera / razlozi odlaska iz BiH,
3. aktivnosti / pomoć pri odlasku iz BiH,
4. stavovi o situaciji u BiH,
5. karakteristike ličnosti,
6. ostalo – osvrt ispitanika.

Na samom početku identificirane su ciljne grupe istraživanja te su metodom dostupnosti izabrani pojedinci za ispitivanje. Prije svega, identificirane ciljne grupe istraživanja bile su sljedeće:

- osobe u BiH,
- mladi,
- deficitarna zanimanja u zemljama zapadne Evrope: medicinsko i IT osoblje,
- povratnici,
- nezaposleni,
- zaposleni u državnoj instituciji,
- osobe koje su napustile BiH,
- osobe koje su same napustile BiH (neudata / neoženjen),
- osobe koje su s porodicom napustile BiH.

4.2. KARAKTERISTIKE ISPITANIKA

Istraživanje je obuhvatilo 13 osoba, od kojih je 9 osoba koje žive u BiH i 4 osobe koje su BiH napustile u proteklom desetljeću. Uzorak je obuhvatio oba spola. Pored toga, ispitanici su zamoljeni da navedu i svoju etničku pripadnost, tako da u konačnici uzorak obuhvata ispitanike koji su se izjasnili kao: Bošnjak/inja, Srpkinja i Bosanac/ka i Hercegovac/ka. Na bazi identificiranih ciljnih grupa, struktura uzorka s najznačajnijim demografskim karakteristikama (standardno uvažavajući diskreciju ispitanika) bila je sljedeća:

Ciljna skupina	Broj osoba	Demografske karakteristike	Emigracijska namjera
Mladi	3 osobe	Žensko, 18 godina, neudata, završila srednju školu. Živi s majkom i bratom u Sarajevu, Novo Sarajevo. Nezaposlena.	Da, s ciljem obrazovanja.
		Muškarac, 23 godine, neoženjen, student master (II ciklusa) studija Elektrotehničkog fakulteta u Sarajevu. Živi s roditeljima u Sarajevu, Novo Sarajevo. Ima stariju sestru koja također živi u Sarajevu. Nezaposlen, s honorarnim angažmanima kao student-saradnik.	Ne, osim ako ne uspije ostvariti normalan život u BiH.
		Žensko, 24 godine, neudata, tek magistrirala na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Živi s roditeljima u Sarajevu – Novo Sarajevo. Ima starijeg brata koji također živi u Sarajevu s porodicom. Zaposlena.	Da, zbog više mogućnosti u inostranstvu.
IT*	2 osobe	Muškarac, 27 godina, neoženjen, živi sam u Mostaru. Zaposlen u vlastitoj IT kompaniji, 5 godina radnog iskustva. Programer po zanimanju. Ima roditelje i sestru koji žive u BiH.	Ne, samo kratkoročno, u poslovne svrhe.
		Žensko, 29 godina, neudata, živi sama u Banja Luci. Zaposlena kao scrum master i coach u IT kompaniji. Posjeduje 10 godina radnog iskustva. Ima roditelje i mlađeg brata koji također žive u Banja Luci.	Ne, osim u slučaju adekvatne poslovne ponude.
Medicinsko osoblje*	1 osoba	Žensko, 28 godina, neudata, zaposlena u privatnoj medicinskoj ustanovi. Po zanimanju magistar radiologije s 5 godina radnog iskustva. Živi s majkom u Sarajevu, Novi Grad. Ima stariju sestru koja s porodicom živi u Hercegovini, te dva brata koji žive van BiH.	Da, prikuplja informacije
Povratnici	1 osoba	Žensko, 24 godine, neudata, živi sama u Sarajevu, Novi Grad. Zaposlena, 5 godina radnog iskustva u hotelijerstvu. Roditelji i sestra žive u SAD.	Ne, osim u slučaju rata.
Nezaposleni	1 osoba	Žensko, 37 godina, udata. Nezaposlena i bez radnog iskustva, osim pripravničkog staža. Živi s mužem i dvoje djece u Sarajevu, Novi Grad. Ima majku koja živi također u Sarajevu, kao i stariju sestru s porodicom.	Da.
Zaposleni u državnoj instituciji	1 osoba	Muško, 45 godina, oženjen. Zaposlen na Farmaceutskom fakultetu u Sarajevu s 19 godina radnog staža. Živi sa suprugom i dvoje djece u Sarajevu, Centar. Majka i sestra također žive u BiH.	Ne.

* Deficitarna zanimanja u zemljama Zapadne Evrope

Ciljna skupina osoba koje su napustile BiH odnosila se na dvije grupe: one koji su sami te one koji su s porodicom napustili BiH.

Ciljna skupina	Broj osoba	Demografske karakteristike
Osobe koje su same napustile BiH	2 osobe	Žensko, 29 godina, neudata, 5 godina radnog iskustva, doktor u oblasti menadžmenta / biznisa. BiH napustila prije 7 godina i živi i radi u Češkoj Republici. Roditelji i mlađi brat s porodicom žive u Sarajevu. Žensko, 29 godina, neudata, bakalaureat menadžmenta. Živi i radi u Češkoj Republici. Roditelji i mlađi brat žive u Sarajevu.
Osobe koje su s porodicom napustile BiH	2 osobe / porodice	Žensko, 40 godina, udata, 24 godine radnog iskustva, diplomirani ekonomista, certificirani računovođa i broker. BiH napustila prije 3 godine s mužem i dvoje djece. Sada živi i radi u Njemačkoj, gdje je živjela početkom 1990-ih godina. Roditelji i brat s porodicom žive u Sarajevu. Žensko, 39 godina, udata, 12 godina radnog iskustva. Po zanimanju specijalista oftalmologije. Sada živi i radi u Njemačkoj. Roditelji i sestra s porodicom žive u BiH.

4.3. NAMJERA / RAZLOZI NAPUŠTANJA BiH

Ispitanicima u BiH je postavljeno pitanje da li imaju namjeru emigrirati iz BiH te su zamoljeni da obrazlože razloge za svoj stav. Ispitanici koji su već napustili BiH zamoljeni su da detaljno obrazlože razloge svog odlaska.

Od 9 ispitanih osoba, 4 osobe imaju namjeru napustiti BiH i planiraju preduzeti konkretne korake u skorijoj budućnosti. Od ove 4 osobe, jedna osoba bi se vratila u BiH. Od 5 osoba koje nisu izrazile jasne emigracijske aspiracije, 1 osoba je navela da nema namjeru napuštanja BiH; 1 osoba je navela da bi BiH napustila samo u slučaju rata; 1 osoba namjerava kratkoročno živjeti u razvijenijim zemljama, kako bi iskoristila poslovne prilike; 2 osobe nemaju emigracijskih aspiracija, ali je opcija odlaska moguća u slučaju adekvatne poslovne ponude, odnosno nemogućnosti stvaranja adekvatnog života u BiH.

Na osnovi inicijalne kvalitativne analize odgovora osoba koje su napustile BiH, moguće je zaključiti da emigriranje nije bilo motivisano finansijskim razlozima. Naime, oba supružnika u dvije porodice koje su napustile BiH bila su zaposlena u BiH s natprosječnim primanjima. Također, ispitanica koja je napustila BiH i živi u Češkoj Republici istakla je: "Ironično je da sam ostavila jako dobar posao iza sebe kako bih došla u tuđu zemlju i radila za mnogo manje, jer ipak, svugdje je sigurnije, samo u Bosni nije." S druge strane, mlade osobe se često odluče za emigriranje nakon što provedu dio ili kompletne studije van BiH. Tako je jedna ispitanica navela da je dobila punu stipendiju za master program na prestižnom univerzitetu, te da se namjeravala vratiti

u BiH nakon okončanja studija. Međutim, ona dalje ističe: “Otvorile su se druge opcije, koje su me ovdje zadržale već 7 godina. Nisam nikad namjeravala napustiti BiH zauvijek, ali sam uvijek bila osoba koja je odlučivala o potezima onako kako su se prilike javljale, i ovo je jedna od onih koje se nisu mogle propustiti.”

Na osnovi ponuđenih odgovora moguće je zaključiti da su motivacioni faktori odlaska, kako mladih, tako i cijelih porodica, uglavnom vezani za osjećaj sigurnosti i percepciju budućnosti. S tim u vezi, bitno je istaći nekoliko izjava ispitanika:

- “Razlozi moga odlaska: veoma dobra poslovna ponuda, socijalna sigurnost i budućnost djece.”
- “Otišla sam jer sam željela djeci bolju budućnost, tamo gdje se cijene rad i trud i isti budu nagrađeni. Tamo gdje za svakoga ima neki posao bez obzira na njegova ograničenja, gdje za svakoga ima škola koja mu omogućava da se osposobi za samostalan život.”
- “Mnogi su razlozi zašto sam napustila BiH: političko-ekonomska situacija, nestabilnost, nezadovoljstvo, depresivnost koja vlada među ljudima, osjećaj da nikada neću biti u mogućnosti da iskoristim potencijal i da napredujem itd.”
- “Pred kraj dodiplomskih studija shvatila sam da bih željela proširiti vidike i neko vrijeme živjeti izvan BiH, pa je idealno bilo da se prijavim za master studije.”

Jedna od ispitanica razočarano opisuje BiH kao zemlju “u kojoj roditelji rade dječiju zadaću, pitaju učiteljicu kada je kontrolni, kupuju školske projekte na ebayju i iste učiteljica ocjenjuje; zemlju u kojoj lijekove morate kupiti u inostranstvu. Na poslu se cijene samo stranačke i rodbinske pripadnosti, u društvu se gleda zadovoljavanje forme, a suština nije bitna.”

Kod odabira zemlje u koju bi otišli, osobe s porodicama rukovode se različitim kriterijima koji su vezani za sigurnost, budućnost i socijalnu politiku. S druge strane, mladi su manje izbirljivi, te za početak teže promjenama, bez jasnih vizija i planova.

Kada su u pitanju emigracijske aspiracije i namjere ispitanika u BiH, interesantno je da su samo dvije osobe izjavile da nikako ne bi napustile BiH, i to uposlenik državne institucije (akademska zajednica) i ispitanica koja se nakon 17 godina vratila iz SAD kako bi živjela u BiH, a koja svoju odluku o povratku objašnjava na sljedeći način:

- “Ne bih napustila BiH osim u slučaju rata. Od svoje druge godine sam živjela u SAD. Bosnu sam posjećivala tokom ljetnih odmora i na neki

način sam čekala punoljetstvo da mogu samostalno donijeti odluku o mjestu gdje ću živjeti. Vratila sam se sama u BiH sa 19 godina, kada sam završila srednju školu. Moji roditelji su bili vrlo razočarani, jer su sestri i meni stvarali osnovu za život u SAD. Iako sam čula negativnih komentara o životu u BiH, ja sam se vrlo brzo zaposlila i 'snašla' u poslovnom svijetu. Izabrala sam BiH prije nego SAD jer je život sporiji, imam više vremena za sve, osjećam se slobodnije, ljudi su pristupačniji. Kada sam se vratila, nisam čak ni govorila bosanski jezik dobro, ali mi to nije predstavljalo veliku prepreku. Danas se osjećam ispunjeno i sretno ovdje i ne bih mogla zamisliti ponovo živjeti u SAD."

Međutim, bitno je naglasiti da većina ispitanika nema potpuno izražene emigracijske aspiracije, odnosno trenutno su zadovoljni životom u BiH, ali ne žele isključiti ni mogućnost odlaska u budućnosti. Evidentno je da je ova grupa ispitanika motivisana ličnim i profesionalnim razvojem kroz upoznavanje novih kultura i proširivanje ličnih i profesionalnih poznanstava. S tim u vezi, ispitanica iz Banja Luke ističe: "Ne razmišljam aktivno o odlasku, ali ukoliko bih dobila poslovnu ponudu koju ja smatram adekvatnom, napustila bih BiH. Odlazak iz BiH me više privlači sa aspekta novih iskustva, razvoja karijere, učenja, nego kao trajnog odlaska, zato što je tamo negdje možda bolje." Isto tako, student Elektrotehničkog fakulteta u Sarajevu smatra da je i u BiH moguće ostvariti normalan život, ali ostavlja i mogućnost odlaska:

- "Ne, na prvu ne bih napustio BiH. Želim da pokušam ostvariti normalan život u državi u kojoj sam se rodio. Ukoliko to ne bude moguće, razmislio bih o napuštanju BiH. Inženjer elektrotehnike je veoma bitno i traženo zanimanje, kako u svijetu tako i u našoj državi. Prve države koje padaju na pamet kao povoljne za odlazak su Austrija, Njemačka, Švicarska i Francuska – budući da je razvoj polja kojim ću se ja baviti u ovim državama najizraženiji na evropskom tlu."

U ovom smislu, stav mlađih ispitanika je da razvijenije zemlje nude bolje mogućnosti za budući razvoj:

- "Imam želju da napustim BiH, jer smatram da u drugim zemljama imam više mogućnosti za razvoj, bolji obrazovni sistem, kvalitetniju ponudu kada su u pitanju internacionalne kompanije, bolji životni ambijent te u konačnici bolju ekonomsku i političku situaciju te zdravstveni sistem. Još jedan od razloga je što život u nekoj od država EU vodi do niza prednosti, kako poslovno, tako i privatno (npr. bolja povezanost te više mogućnosti za putovanja koja su meni lično vrlo bitan hobi). Ranije sam vani živjela i studirala godinu dana, pola godine u

Portugalu, pola godine u Španiji (internacionalna razmjena). Razlog povratka jeste završetak školovanja u BiH, a razlog što nisam nastavila tražiti posao vani jeste porodica, odnosno roditelji, te momentalna nespremnost za to.”

- “Imam želju da odem izvan BiH, da studiram, zato što mislim da je dobro steći nova poznanstva, iskustva, kulturu...”

Poduzetnik iz Mostara navodi da je za neka zanimanja neophodno određeni period živjeti u razvijenijim zemljama:

- “Kao vlasnik firme došli smo do perioda razvoja u kojem ćemo trebati otvoriti firmu van BiH. To će zahtijevati određen period da živim van BiH. Trenutno najviše surađujemo sa Njemačkom i Norveškom.”

Konačno, određeni broj njih su izričiti u namjeri da napuste BiH. Kao osnovni razlozi želje za odlaskom navode se nepravda, korupcija, nesigurnost, politička i socijalna situacija itd. Jedna ispitanica ističe:

- “Odavno je postala javna tajna da je ovdje najvažnija referenca biti politički blizak vladajućim strukturama. Osim toga, u BiH se osjećam potpuno nesigurno i nezaštićeno. Nemam povjerenja u naš pravosudni sistem. Smatram svojom obavezom da svoju djecu zaštitim od ovakvog sistema, a ne vidim drugog načina osim odlaska u stabilniju i sigurniju državu.”

Pored toga, osobe koje imaju zaposlenje i nemaju finansijske razloge za odlazak ističu da ekonomski, finansijski i drugi problemi osoba u njihovom bližem okruženju podstiču njihovu namjeru odlaska, jer sami ne mogu uživati u svojim dostignućima.

- “Da, napustila bih BiH. Osnovni razlog je što nisam zadovoljna općom atmosferom u svom okruženju. Većina osoba iz mog okruženja su finansijski nesigurni. Među ljudima vlada stanje općeg nezadovoljstva. Iz moje generacije se niko nije zaposlio u struci i dolazim u situaciju da nemam s kim otići na odmor. Moj je brat napustio BiH jer nije mogao naći posao. Ja sam donekle imala sreću, ali je teško normalno funkcionirati u okruženju gdje vlada atmosfera kako sam je već opisala” – ističe ispitanica čije je zanimanje magistar radiologije.

Na pitanje da li su poduzeli konkretne korake kako bi realizirali svoje emigracijske aspiracije, većina ispitanika je navela da su u fazi prikupljanja informacija.

- “Nisam još uvijek poduzela nikakve korake za odlazak iz BiH, čak ne znam ni gdje ću otići. Tek nedavno sam sa svojom porodicom definitivno donijela odluku o odlasku. Razmatramo različite mogućnosti.

Jedno je sigurno, odlazimo!” – istakla je jedna od ispitanica, dok druga navodi:

- “Konkretno korake nisam poduzela. Trenutno sam u fazi pripreme i prikupljanja informacija. Raspitujem se o potrebnoj dokumentaciji, poslovima, preduslovima vezanim za jezik za Holandiju i Njemačku.”

Osobe koje su još uvijek u procesu formalnog obrazovanja, studije u inostranstvu i programe razmjene vide kao moguću kartu za trajniji odlazak.

- “Plan mi je da započnem studije u BiH, onda nakon nekog perioda se prijaviti na program koji organizuje razne razmjene studenata u druge države” – navodi mlada maturantica.

Zaključno, u vezi s emigracijskim namjerama, potrebno je mnogo hrabrosti za donošenje odluke o odlasku, a pogotovo za poduzimanje konkretnih akcija. Na konkretne akcije se najčešće odluče osobe koje su već živjele u inostranstvu, odnosno bivši emigranti. Međutim, napuštanje BiH je sastavni dio budućih planova većine naših ispitanika; iako neki odlazak vide kao posljednju opciju – ipak je opcija.

4.4. EKONOMSKA, POLITIČKA I DRUŠTVENA SITUACIJA U BiH

Tokom intervjua, ispitanicima je postavljeno pitanje o njihovoj percepciji trenutne (1) ekonomske, (2) političke i (3) društvene situacije u Bosni i Hercegovini. Kako je bilo i očekivano, ključni problem koji se navodi pod ekonomskim jeste nezaposlenost.

- “Možda se ponekad to (stagnacija, op. a.) u Sarajevu ne osjeti, jer je sve jako centralizirano i fokusirano na Sarajevo. Ali Sarajevo nije BiH. Kada izađemo iz svojih mikrokosmosa, ljudi žive na marginama egzistencije i to je poražavajuće. Neke od posljedica su definitivno politička i ekonomska nestabilnost, nezaposlenost, neizvjesna budućnost individualnih poslovnih angažmana ili društva uopšte, minimalna (ili nedovoljna) zdravstvena zaštita, zatvorenost i ućahurenost društva i mladih ljudi itd.”
- “Situacija za zaposlene u BiH i nije tako loša”, smatra jedna ispitanica, dok nezaposlena osoba kaže:
- “Ova država mi nije dopustila da dostojanstveno živim i radim i da budem u mogućnosti pomoći i svojim roditeljima. Nemam više vremena da čekam da bude bolje. Prestala sam vjerovati u bolju BiH.”

Na drugom mjestu prema broju komentara jeste korupcija koja, prema mišljenju ispitanika, onemogućava poslovne poduhvate, kako investicije i

poduzetništvo, tako i pronalazak zaposlenja. Jedna ispitanica navodi primjer kojem je i sama svjedočila prilikom apliciranja na posao u javnoj instituciji, gdje je po njenom mišljenju dominirao nepotizam. Ista ispitanica kaže:

- “Ovdje je sasvim normalno da najbolji studenti iz generacije budu na birou za nezaposlene, a lošiji studenti dobivaju poslove zbog familijarnih i prijateljskih veza.”

Problem predstavlja nevjerica u sistem i ranije razočarenje:

- “Najveći problem je nezaposlenost i politika koja godinama ne uspijeva napraviti povoljniji ambijent za ljude koji bi željeli napraviti poslovni uspjeh u BiH. Naša država stagnira u svim svojim segmentima i korupcija se uvukla u sve pore njenog sistema.”

Jedna ispitanica koja je napustila BiH vrlo je odlučna u svom mišljenju:

- “Mislim da u Bosni nema nikakve budućnosti, da se samo širi korupcija, da je svijet sve više i više pokvaren. Nema nikakve budućnosti.”

U nešto široj ekonomskoj diskusiji, ispitanici navode i makroekonomske probleme:

- “Bosna i Hercegovina je u veoma teškoj ekonomskoj situaciji iz prostog razloga što nema ekonomskog rasta i razvoja, tome se pridodaju problemi kao što su: velika stopa nezaposlenosti, prezaduženost države, korupcija, nekontrolisana javna potrošnja, administracija, mediokriteti koji vladaju državom, nelikvidnost u privredi, zatvaranje fabrika, uvoz znatno veći od izvoza itd. Iako u određenim segmentima imamo veću stopu izvoza od uvoza, treba uzeti u obzir da izvozimo sirovine i poluproizvode, a manje gotove proizvode. Izvozimo sirovinu i uvozimo gotov proizvod, a odgovornost za ove probleme nose nadležne institucije koje su kreirale nepovoljno poslovno okruženje i neravnotežan položaj na diverznim tržištima. Pad stranih investicija koje su odraz neuspješne ekonomsko-političke situacije, zakoni koji sputavaju strane firme da otvore poslovnice u BiH, registracija firme u trajanju više od mjesec dana, dobivanje dozvola koje mogu da traju čak i duže od tri mjeseca, nerazvijena infrastruktura, deficit obrazovnog kadra itd.” – smatra naša sagovornica koja je napustila BiH.

S druge strane, nisu sva mišljenja intervjuisanih osoba o ekonomskoj situaciji negativna. Tako poduzetnik iz Mostara upravo ekonomske uslove navodi kao razlog svog ostanka u BiH i pokretanja kompanije u oblasti informacionih tehnologija u BiH:

- “U prethodnim godinama, dok smo započinjali firmu i eksperimentisali s mnogim stvarima, najisplativije nam je bilo to raditi u BiH. U

IT industriji, troškovi razvojnog tima od 5–6 ljudi na periodu od 1–2 god., a pritom da poredimo BiH i Njemačku, razlika je u par stotina hiljada eura ili minimalno pet puta.”

Mladi, perspektivni elektroinženjer smatra da on može svojim radom i zalaganjem, te adekvatnim obrazovanjem, doprinijeti razvoju BiH i ekonomskom boljitku. Također, on kaže:

- “Ono što vidim jeste gomila ljudi koji žive sasvim komforno, ali isto tako i gomila ljudi koji jedva sklapaju kraj sa krajem – tako da vjerujem da se dosta toga može uraditi na tom polju.”

Slično mišljenje o svom ličnom doprinosu daje i maturantica jedne gimnazije, što doprinosi pozitivnom ozračju.

Vezano za percepciju ekonomske situacije u BiH, može se zaključiti da su pronalazak zaposlenja te strah od nezaposlenosti primarni ekonomski problem, kao i kompliciran i korumpiran sistem. Interesantno je da nijedan ispitanik, bilo oni koji su napustili BiH ili koji su ostali, nije naveo veću zaradu kao razlog za odlazak / ostanak. Ljudi žele zadovoljiti osnovne potrebe na Maslowljevoj hijerarhiji potreba, tj. fiziološke i sigurnosne potrebe. Prema ovim podacima osnovni motivatori su pronalazak posla i osiguranje primanja.

Političko okruženje, smatraju naši ispitanici, u goroj je poziciji od ekonomskog. Pa tako navode “Čini mi se da je politička situacija još gora od ekonomske”, ili: “Politička situacija je najlošija.” Kao najveći problem ponavljaju se sljedeći pojmovi: **nestabilnost, nesigurnost i neizvjesnost**. Tako univerzitetski profesor kaže: “Smatram da živimo u jednom vrlo neuređenom društvu, sa vrlo slabim zakonskim i slabim državnim uređenjem koje pruža pravnu, obrazovnu, zdravstvenu i bilo koju drugu vrstu nesigurnosti.”

Gore spomenuti problem s korupcijom, te nepovjerenje u državni aparat i sistem javnih institucija, dovodi naše ispitanike do nepovjerenja: “Konstantno slušamo o reformama koje su nam potrebne, ali one su prespore da bismo pristigli one zemlje koje su daleko ispred naše.”

Ponovno naši mlađi ispitanici imaju optimističniji pogled, pa inženjer kaže:

- “Trenutna situacija u BiH nije idealna, ali isto tako nije ni u ostatku Evrope (širenje nacionalističke retorike – u čemu mi prednjačimo, teroristički napadi i slično) i drugih svjetskih sila. S ozbiljnim pristupom rješavanju političkih pitanja i sve većim uticajem međunarodne zajednice u BiH situacija za običnog građanina bi se morala popraviti – pitanje je samo koliko će dugo to sve trajati.”

Nekoliko ispitanika tvrdi da uopšte ne prati političku situaciju u zemlji, jer imaju osjećaj da ne mogu oni ništa tu napraviti ni doprinijeti, da se “biraju stalno isti političari” i da su jako umorni od te iste postratne retorike, stoga ne mogu i ne žele da stalno slušaju o “nedefinisanim strahovima o ponovnom ratu”. Naši ispitanici su ciljano osobe koje su ili napustile BiH ili spadaju u kategoriju za koju je najvjerojatnije da će napustiti BiH (npr. IT sektor, medicinsko osoblje, mladi i perspektivni srednjoškolci ili studenti i slično), te je vrlo jasna njihova poruka u kojoj su jedinstveni: **oni žele da se bave sobom, da rade na sebi, da razmišljaju o budućnosti, a ne o prošlosti, da doprinese razvoju...** Oni su očigledno sada potentni i perspektivni, u najboljim i najproduktivnijim godinama, te žele da rade, stvaraju i da budu sretni.

Brojne su njihove izjave koje doprinose ovome. Tako osobe koje su napustile BiH kažu:

- “Ovdje se isključivo bavim porodicom i poslovno napredujem, uživam poštovanje i status i ne brinem se za SUTRA. Prvi put u životu sam počela da razmišljam šta mene stvarno čini sretnom i kako bih to mogla ostvariti, jer je ovdje čovjek zaista u prilici da ostvaruje svoje snove.” Ili:
- “Ovdje razmišljam o budućnosti, osnivanju porodice i svim stvarima koje su pred mladom osobom.” Dok ispitanica koja je u BiH kaže:
- “Samo smatram da ljudi malo previše zrače negativnom energijom i kukaju.”

Dakle, depresija u društvu, djelomično kreirana i slikom stalnog odlaska mladih, negativne i često neprovjerene, populističke izjave u medijima o beznađu u BiH, stvaraju okruženje u kojem mladi nemaju priliku da razmišljaju o svojoj budućnosti.

Konačno, vezano za društveni aspekt i situaciju u BiH, ispitanici su davali različite odgovore. Tu su se osvrnuli i na pitanje etniciteta:

- “Iako vlada mišljenje da postoji netrpeljivost između ljudi različitih religija, ja imam drugačije iskustvo. Nije bitno ko se kako zove niti koje je religije, svi smo ‘uz kafu’ isti.”

Dali su i mišljenje o institucijama s kojima se sreću, te sistemima koji čine svakodnevni život lakšim ili težim. Tako kao najveći problem navode pitanja zdravstvene zaštite:

- “Zdravstvena zaštita je problem te, da imam izbor, uopće ne bih uplaćivala zdravstveno osiguranje.” Ili:
- “Neophodno je također urediti zdravstvo i školstvo, javni prevoz. Policija mora biti ažurnija da se osjećamo sigurnije.”

Ipak, jedan optimistični ispitanik smatra da nije velika razlika ni u zemljama regiona:

- “Ponekad dosadi čekati 2 sata za pregled, ili pola sata u redu da bi se predao neki papir za administraciju i slušati izživljavanja pojedinaca koji su dobili trenutnu moć (najčešće na 4 godine) nad određenim segmentom društva, ali ja ne vidim neku razliku u ovome i u onome što se dešava u javnim sektorima u ostatku Evrope. Naravno, sistemi su puno uređeniji, ali države iz naše okoline još uvijek prolaze kroz slične stvari. Treba vrijedno raditi na razvoju, kako javnih, tako i privatnih sektora u svim segmentima, stvoriti konkurenciju i iz toga će proizaći bolji uslovi. Za ovo je potrebna povoljna podloga (najviše u političkom smislu – donošenje odluka i zakona) koja će pripomoći ovom razvoju, ali i to bi trebalo s vremenom doći.”

Konačno, posljednji aspekt društvenog okruženja odnosi se na kulturna zbivanja i sadržaje koji su ponuđeni u BiH. Ni tu odgovori ne variraju zavisno od toga da li ispitanici žive u Sarajevu, Mostaru ili Banja Luci, ali dok su nekima ti sadržaji “OK”, drugi ih smatraju nedostatnim. Jedna ispitanica je nezadovoljna ponudom sektora kulture, ali za to ne krivi sistem, već građane:

- “Prosječan Bosanac i Hercegovac je neinformisan. Zadovoljavamo se onim što nam je ponuđeno jer smo ograničeni. A ograničeni smo jer se ne obrazujemo, ne putujemo, ne čitamo. Život mladih ljudi se svodi na spavanje i kladionicu.” Smatra da mladi ne idu u pozorište, da se sve svodi na “slušanje cajki, opijanje i nargila barove”, te da je tu problem i do naroda.

Osobe koje su napustile BiH kao bitan razlog povratka navode porodicu koja živi u BiH. Kako jedna ispitanica kaže:

- “Razlozi koji me odvrćaju od povratka su racionalni, objektivni, dok su oni zbog kojih bih se vratila subjektivni i emotivni.”

Naši ispitanici koji žive u BiH žele da doprinesu razvoju zemlje:

- “Najveći razlog za ostanak u ovoj zemlji bi bio taj što sam ovdje rođen i što želim donijeti neke pozitivne priče u našu državu, kroz svoj neki doprinos. Ukoliko ovo bude moguće, ostat ću sa zadovoljstvom u BiH.”

Ili što, realno, život u BiH pruža **više slobodnog vremena**.

4.5. KARAKTERISTIKE LIČNOSTI

Jedan od ciljeva provedenih intervjua bio je procijeniti da li se osobe spremnije na preuzimanje rizika, avanturističkog duha, lakše odlučuju da napuste BiH i da počnu život ispočetka negdje drugo. Prema odgovorima koje su nam ispitanici dali, vidi se jasna razlika između osoba koje su napustile BiH i onih koji su još uvijek u BiH u spremnosti za preuzimanje rizika. Ovakav nalaz je kompatibilan s rezultatima kvantitativne analize prezentirane ranije.

Osobe koje su napustile BiH za sebe kažu “osoba koja preuzima inicijativu i rizik u punom smislu”; “Osoba sam koja donekle voli preuzimati rizik, ukoliko to nije na očitu štetu mene same i osoba oko mene”; “Definitivno spremna za izazove” ili povratnik u BiH: “Da, spremna sam na preuzimanje rizika.” U pitanju rizika, naši ispitanici koji žive u BiH mnogo su oprezniji: “Rizike preuzimam onda kad procijenim da mi se ‘isplati’, tj. kad analiziram šta dobijam, šta gubim i kad sam spremna čak i da izgubim to što je ulog”; “Spreman sam na preuzimanje rizika ukoliko taj rizik ima dovoljno veliku vjerovatnoću da bude uspješan”; “Nisam osoba koja je u potpunosti spremna na preuzimanje rizika, već uvijek moram znati tačno koje su prednosti i negativne strane odluke koje donosim.”

Druga osobina koja nas je zanimala jeste da li ispitanici koji su se odlučili napustiti BiH, neki od njih s porodicama i s malom djecom, neki bez sigurnog statusa i posla u zemlji u koju odlaze, sebe opisuju kao avanturiste ili ne. Tu nema jasne razlike među ispitanicima, čak je dobro primijetiti da dvije ispitanice koje su napustile BiH kažu za sebe kako nisu avanturiste, već su njihove odluke o odlasku jako dobro isplanirane i provedene. “Ne bih rekla da sam veliki avanturista. Vjerujem u disciplinu i planove. Jako je bitno imati planove i postavljene ciljeve, međutim treba biti spreman da postoji mogućnost da se određeni ciljevi i planovi ne ostvare i reagovati shodno tome.” Ili: “Odmah da kažem da nisam avanturista, uvijek jako dobro procijenim situaciju i dobro razradim plan, a onda idem u njegovo izvođenje.”

Interesantno je da većina kaže kako ne brinu o problemima unaprijed, već tek kada ih treba riješiti, što u kontekstu našeg istraživanja znači da bi ovi ljudi živjeli sretnije i vedrije te radili i stvarali kada bi ih okruženje manje zamaralo sumornim temama i opterećivalo teškim i ponekad bespotrebnim problemima. Stvaranje okruženja u kojem su “svi nezaposleni”, “svi odlaze”, “sve je korumpirano”, “opet će izbiti rat” i slično, doprinosi samo negativnoj i nepovoljnoj klimi za život i rad.

Kao dokaz tome, naši ispitanici su generalno spremni na promjene, ne nužno na odlazak iz BiH ili povratak u BiH, već na promjenu. Tako kažu: “Ponekad su neočekivana iskustva nešto najbolje što se u životu može desiti”; “Neočekivani problemi me ne plaše”; “Neočekivani problemi, pa zavisi šta su ti problemi, u principu cilj mi je prevazići ih ili zaobići onda kad se pojave”; “Smatram da su problemi sastavni dio životnog puta.” Bitno je napomenuti da su naši ispitanici, kako je gore navedeno, najaktivniji sloj stanovništva, te oni ne vjeruju da će im se nešto samo desiti ili da oni ne treba da doprinose svojim radom i zalaganjem. Kaže doktorica koja je napustila BiH, da se i neradom stvaraju problemi: “Problemi su sastavni dio našeg života, neki su lakši, neki teži, ali prođu... Gledajte, čovjek da samo sjedi na stolici i ništa ne radi, imao bi problem... Dobio bi dekubitise, trombozu, pao u depresiju... Tako i put u nešto novo nosi probleme, ali jednako tako i dobiti zbog kojih su svi ti problemi lakši.”

4.6. ZAKLJUČAK

Kvalitativno istraživanje koje smo proveli pokazuje da ispitanici koji su napustili Bosnu i Hercegovinu imaju potrebu da opravdaju sebi i drugima jednu takvu životnu odluku. Tako jedna sugovornica kaže: “Mogu samo reći da mi je žao što je do ovoga moralo doći i žao mi je kada vidim da dole sve propada.” Vjerovatno su sigurniji u svoju odluku o odlasku kada predstave situaciju u kojoj “sve propada” ili da: “U BiH ljudi ostaju samo zato jer moraju i zato što ih porodica vezuje.” Jedna ispitanica nam je kroz svoju životnu priču opisala svoj poslovni uspjeh od trenutka odlaska iz BiH 2012. godine, dok u Sarajevu nije mogla da nađe ni zaposlenje. Druga ispitanica van BiH opisala je svoje viđenje razloga za odlazak ili za nepovratak u BiH:

- “Generalno govoreći i bazirano na ličnom iskustvu, mislim da mladi odlaze i potom ostaju negdje drugo jer svjedoče drugačijem načinu života, jednakim prilikama za sve mlade, vrednovanju kvaliteta i truda bez davanja prednosti imenu, ekonomskom statusu ili porodičnim vezama. Život u Centralnoj Evropi daje priliku da za mizerne svote novca osoba posjeti izložbu, koncert, predstavu, događaj u Beču, Pragu, Budimpešti, Bratislavi... Za jednog studenta je nevjerovatno da može isplanirati vikend i letjeti do Španije za 50 eura, zarađivati više od roditelja u 24. godini života i živjeti u uređenoj zemlji dok **čita isključivo negativne vijesti koje dolaze iz BiH**. Vrlo je lako naviknuti se na bolje.”

Interesantno je primijetiti da vrlo slično viđenje stvari, ali suprotno, tj. o životu u BiH, ima mlada povratnica u Bosnu i Hercegovinu koja kaže:

- „Svakodnevno se susrećem s nevjericom ljudi u vezi s mojim izborom mjesta življenja. Činjenica je da mnogo mladih ljudi želi otići i odlaze u potrazi za boljim životom. Drago mi je što je to tako, jer smatram da u svojoj državi, u kojoj su rođeni i odrasli, nisu dovoljno cijenjeni. Ja sam na početku pristala da radim bilo šta i postepeno sam napredovala (konobarica u hotelu – recepcija – front office manager – direktor operacija). Međutim, mladi koji završe fakultet žele posao za koji su kvalifikovani i ne žele raditi bilo šta. Država je ta koja treba urediti, kako obrazovni sistem, tako i zapošljavanje (posebno u javnom sektoru).”

Konačno, naš ispitanik iz Mostara dao je veoma važan zaključak, a to je da na ličnoj osnovi ne smijemo osuđivati odluke, kakve god one da jesu, već da treba urediti sistem u kojem ljudi žele da rade i doprinose u BiH, a kao što vidimo, takvih ima dovoljno:

- “Mislim da ima legitimnih argumenata za obje strane, osobe koje napuštaju i ostaju u zemlji, ali ne treba osuđivati ni jedne ni druge. Svako treba sebi birati što misli da je najbolje. Kad je Edin Džeko otišao nastaviti karijeru van BiH, postao je heroj nacije i ljudi nose njegove dresove. Kad mlada osoba ode za svojim ličnim izazovima koje ne nudi prostor u kojem se nalazi, posmatra se drugačije. S druge strane, ako mentalno niste riješili svoje životne probleme, mislim da promjena adrese neće puno pomoći.”

Ipak ohrabruje činjenica da postoje visoko kvalifikovani stručnjaci u BiH koji nemaju nikakvu namjeru da emigriraju i koji planiraju da doprinose bh. društvu u okviru svog aktivnog djelovanja i zalaganja. Ohrabruje i činjenica da postoje izuzetni primjeri stručnjaka koji su napravili zavidne karijere i van BiH, pa se ipak odlučili vratiti i osigurati sebi i svom okruženju kvalitetniji život u BiH. Također, ohrabruje i činjenica da su ponekad potrebne naizgled male stvari, kao što je promjena retorike u javnom prostoru, da bi ljudi bili zadovoljniji svojim životom i percipirali BiH kao povoljno mjesto za život.

I zaključit ćemo s izjavom naše ispitanice iz Banja Luke koja nam je rekla:

- “Mislim da je ovo divna zemlja i da ovdje žive divni ljudi... i da svi skupa nismo naročito pametni.”

5.

PRAVNA REGULATIVA KAO FAKTOR EMIGRACIJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE U DRŽAVE ČLANICE EVROPSKE UNIJE

5.1. UVOD

Za bolje razumijevanje konteksta migracija neophodno je i utvrditi strukturu pravne regulative migracionih procesa na međunarodnoj, regionalnoj i razini država koje su relevantne za ovo istraživanje. U tom kontekstu su posebno važna pravna rješenja relevantnih nacionalnih prava koja najizrazitije djeluju kao faktori privlačenja (*pull* faktori) ili kao faktori destimulisanja migranata (*push* faktori).

S tim u vezi, fokus je stavljen na pravne režime koji sukcesivno ili simultano uređuju položaj bosanskohercegovačkog državljanina koji namjerava da emigrira u neku od članica EU ili se već nalazi u državi članici EU, sa namjerom da se u njoj zadrži trajnije ili duže od tri mjeseca,³⁰ radi obavljanja ekonomskih aktivnosti. Zbog kompleksnosti teme i pristupa, pravno ispitivanje režima migracija ograničeno je na one migracije koje zadovoljavaju barem sljedeća obilježja: individualne ili porodične “dobrovoljne”, zakonite, ekonomske, trajnije, spontane, pripremljene individualno ili posredstvom privatnih mreža ili organizovane preko zavoda za zapošljavanje.³¹ U predmet istraživanja ulaze sljedeći pravni akti koji se odnose na posmatrane migracije: konvencije i paktovi UN, konvencije Vijeća Evrope, uredbe, odluke i direktive (smjernice) EU, zakonodavstvo BiH, najvažniji zakoni koji uređuju migracije u Saveznoj Republici Njemačkoj, Republici Austriji i Republici Sloveniji.

³⁰ Evropski sporazum o propisima koji uređuju kretanje osoba između država članica Vijeća Evrope iz 1957. godine odnosi se na boravke kraće od tri mjeseca.

³¹ Novije stanje migracionih procesa, uključujući i one koje su predmet istraživanja, vidjeti u MSBiH, 2018.

Istraživanje pravnih aspekata migracija zahtijeva da se svi propisi koji ulaze u predmet ispitivanja analiziraju najprije dogmatički, a potom i sistemskim, tj. normativnim metodom. Utvrđivanje pozitivnopravnog okvira i najvažnijih pravnih instituta posmatranih migracija nije samo sebi svrha. Ono treba da pruži sistem pravnih činjenica na osnovu kojih će se utvrditi uticaj pravne regulative na migracione tokove koji su predmet ovog istraživanja.

5.2. PRAVNI OKVIR EMIGRACIJA

5.2.1. Međunarodna regulativa

Ujedinjene nacije (UN) su od svog osnivanja posvećivale izuzetnu pažnju uređivanju položaja migranata i izbjeglica. Navešćemo najvažnije konvencije ove organizacije koje se odnose na položaj migranata, polazeći od datuma njihovog stupanja na snagu.³² To su Opšta deklaracija o ljudskim pravima (1948), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1976), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1976), Deklaracija o ljudskim pravima pojedinaca koji nisu državljani države u kojoj žive (1985), Konvencija o pravima djeteta (1990)³³ i Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica (1990). Značaj navedenih sporazuma UN-a je najprije u tome što ustanovljavaju i štite ljudska prava svih migranata u svim fazama procesa migracije. Njihovim prihvatanjem države su dobrovoljno prihvatile ograničenja svoga suvereniteta u ovoj domeni. Drugo, analiza pravnih poredaka tri velike zemlje destinacije ekonomskih migranata pokazuje da su ovi i drugi instrumenti međunarodnog prava snažna poluga vertikalne unifikacije pravnog položaja migranata.

Za naše istraživanje drugo mjesto u hijerarhiji izvora zauzimaju konvencije Vijeća Evrope, budući da su i naša zemlja i države članice EU članice ove organizacije. Dokumenti Vijeća Evrope slijede regulativu UN, s tim da su u većem obimu posvećene ekonomskoj migraciji. Navedeni prema redoslijedu stupanja na snagu, u ovu grupu spadaju sljedeći dokumenti: Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda zajedno s Protokolima koji je mijenjaju ili dopunjavaju (1950), Evropska konvencija o naseljavanju (1955), Evropska konvencija o pravnom statusu radnika migranata (1977),

³² Sažet pregled sadržaja svake od njih, koji se odnosi na ekonomske migracije, vidjeti u Bužinkić i Kranjec, 2013: 10–14.

³³ Ova konvencija je značajna jer postavlja granice nacionalnom zakonodavstvu pri uređivanju položaja osoba mlađih od 18 godina, koje se kao članovi porodice useljavaju zajedno s porodicom ili nakon useljenja roditelja.

revidirana Evropska socijalna povelja (1996) i Konvencija o priznavanju kvalifikacija u visokom obrazovanju u Evropskoj regiji (1997).

Značaj i funkcija ovih konvencija isti su kao i navedenih međunarodnih sporazuma zaključenih u okviru UN. Neke specifičnosti je ipak potrebno posebno naglasiti. Najprije, temeljni dokument ove grupe izvora je Evropska konvencija o ljudskim pravima, koja slijedi rješenja odgovarajuće konvencije UN. Prihvatanje Evropske konvencije je uslov za članstvo u Vijeću Evrope.³⁴ Njenu efikasnost garantuje Evropski sud za ljudska prava, što dodatno učvršćuje položaj radnika migranata. Evropska socijalna povelja konkretizuje ljudska prava i njihovu zaštitu u bitnim oblastima svakodnevnog rada i života ne samo državljana konkretne zemlje nego i migranata. Evropska konvencija o naseljavanju postavlja temelje migracionih procesa u zemljama članicama Vijeća Evrope, pa time i državama članicama EU. Njome su se potpisnice obavezale da će migrantima iz zemalja Vijeća Evrope omogućiti duži boravak ili trajno prebivalište na svojoj teritoriji i da će im dati pravo na obavljanje ekonomskih aktivnosti. Detaljno uređivanje položaja ekonomskih migranata jest suština Evropske konvencije o pravnom statusu radnika migranata. Njome se s terena opšte zaštite posredstvom primjene odredbi o ljudskim pravima prešlo na konkretno međunarodno uređivanje vitalnih pitanja svakog migranta: dozvola boravka, radnih dozvola, sjedinjavanja porodice, obaveznih socijalnih osiguranja, prenosa ušteđevine i penzije itd. Postojanje Savjetodavnog odbora koji prati primjenu ove konvencije potvrđuje njen praktični značaj za procese migracije koje posmatramo. U političkoj sferi ovu konvenciju upotpunjavaju rješenja Konvencije o sudjelovanju stranaca u javnom životu na lokalnom nivou (1992). Napokon, krajnji cilj Konvencija o priznavanju kvalifikacija u evropskom visokom obrazovanju jest omogućavanje kretanja, dakle migracije, kvalifikovane aktuelne i buduće (studenti) stručne radne snage u najširem značenju ove kategorije. Zbog toga je režim priznavanja stranih diploma došao u žižu noveliranja njemačkog Aufenthaltsgesetza.

Po položaju treće, a po praktičnoj važnosti prvo mjesto u hijerarhiji međunarodnih izvora za uređivanje migracija zauzima pravo Evropske unije. Evropska unija je subjekt međunarodnog prava i u svom djelovanju ga se mora pridržavati (Misita, 2007: 505). Za međunarodne sporazume i druge akte Ujedinjenih nacija te za međunarodno običajno pravo ova obaveza je zasnovana i na činjenici da su sve države članice EU istovremeno i članice UN. Iste osnove i argumentacija vrijede i za konvencije Vijeća Evrope,

³⁴ Aneks 6 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini: "Sporazum o ljudskim pravima" izričito se poziva na Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i Protokole koji je prate.

posebno za Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda. Evropska unija može samostalno sklapati bilateralne i multilateralne međunarodne sporazume, ako je to potrebno radi postizanja ciljeva govora o Evropskoj uniji ili o njenom funkcionisanju u okviru politika Unije, kada to traži neki od pravno obavezujućih akata EU ili ako bi sklapanje sporazuma “moglo uticati na zajednička pravila ili promijeniti njihovo područje primjene”.³⁵ Na osnovu monističkog shvaćanja, međunarodno javno pravo važi u poretku EU direktno.³⁶ Bez obzira na postojeću situaciju, Evropska unija je kao poseban subjekt, na osnovu Ugovora iz Lisabona, pristupila Konvenciji Vijeća Evrope o zaštiti ljudskih prava i fundamentalnih sloboda.³⁷ Direktno važenje međunarodnog prava ne sprečava subjekte međunarodnog prava da pitanja uređena na internacionalnoj razini regulišu i svojim aktima, pa su Evropski parlament, Vijeće i Komisija usvojili “Povelju o temeljnim pravima Evropske unije”.³⁸ Njome su ponovo precizirana i zaštićena ljudska prava kao najopštiji pravni osnov i okvir položaja migranata.

Neposredna pravna osnova za podjelu nadležnosti,³⁹ djelovanje i uređivanje procesa migracije u EU nalazi se u Glavi V, Poglavlje 2: “Politika koja se odnosi na graničnu kontrolu, azil i useljavanje” verzije Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU) usaglašene sa Lisabonskim ugovorom.⁴⁰ Predmet ovog poglavlja može se podijeliti na: upravljanje spoljnim i unutrašnjim granicama Unije, azil i zajedničku politiku useljavanja. Iz upravljanja granicama za ovo istraživanje su značajna najprije ovlaštenja Evropske unije da donosi mjere zakonskog karaktera koje se odnose na zajedničku politiku za “vize i druge dozvole za kratkotrajni boravak” i slobodno kretanje preko unutrašnjih granica, bez obzira na državljanstvo.⁴¹ Ukoliko se pokaže potrebnim, Vijeće može opštim aktom Unije usvojiti odredbe o “putovnicama, osobnim iskaznicama, boravišnim dozvolama ili bilo kojim drugim sličnim ispravama”.⁴² Budući da pitanja azila nisu u ovom kontekstu interesantna,⁴³

³⁵ Čl. 216, st. 1. prečišćene verzije Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU) iz Lisabona. O postupku sklapanja i drugim pitanjima sporazuma Unije vidjeti čl. 217–219 prečišćene verzije UFEU.
³⁶ O ovome vidjeti podlogu za istraživanje u Purišević 2019.

³⁷ www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basic.texts/accessioneeu&c= (posljednji pregled 10. 9. 2019). Pristupanjem je EU postala 48. član Konvencije.

³⁸ 2010/C 83/02. O razlozima, sadržaju i značaju Povelje vidjeti Selanec, 2009.

³⁹ Opšta razmatranja o podjeli nadležnosti između EU i država članica, vidjeti: Perišin, 2009.

⁴⁰ www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/pregovori/111211-lisabonski-preciscena.pdf. (posljednji pregled 12. 9. 2019).

⁴¹ Čl. 77, st. 2, tačke a) i e) revidiranog UFEU

⁴² Čl. 77, st. 2 revidiranog UFEU

⁴³ Vidjeti čl. 78 revidiranog UFEU

druga za nas značajna oblast jest zajednička politika useljavanja.⁴⁴ Ona se izražava kroz zajedničku strategiju i donošenje opštih akata Unije. *Ratione materie* ova skupina ovlaštenja odnosi se na uređivanje režima ulaska, trajnog boravka (vize za dugotrajni boravak i boravišne dozvole), položaja za vrijeme boravka, repatrijacije – ako je potrebna – i integracije stranaca koji zakonito borave u državi članici u društvo te zemlje, a time i u građanstvo Evropske unije. Posebno je značajno da izložene nadležnosti EU ne utiču na pravo država članica da odrede “opseg prihvata državljana trećih zemalja koji na njihovo državno područje dolaze iz trećih zemalja radi potrage za poslom, neovisno o tomu da li se radi o zaposlenim ili samozaposlenim osobama”.⁴⁵

Provođenje nadležnosti EU u oblasti migracija zasniva se na načelima “solidarnosti i prevedene podjele odgovornosti među državama članicama”.⁴⁶ Instrument za to su različiti strateški i politički dokumenti.⁴⁷ Za nas su najvažniji: Komunikacija Komisije “Primjenjivanje globalnog pristupa migracijama na istočne i jugoistočne regione u susjedstvu Evropske unije” iz 2007. godine,⁴⁸ “Otvorena i sigurna Evropa” (Štokholmski program) iz 2009. godine, dokument Komisije iz 2011. godine: “Globalni pristup migracijama i mobilnosti” “usredotočen (je) na regionalni i bilateralni dijalog između zemalja podrijetla, tranzita i odredišta” (Europski parlament 2017: 465) i Komunikacija Komisije “Prema reformi zajedničkog evropskog sistema azila i proširivanja zakonitih mogućnosti za dolazak u Evropu” od 6. 4. 2016. godine.

Pravno obavezujući akti EU⁴⁹ su osnovni elementi za oživotvorenje podjele nadležnosti i provođenje strategija Unije i u oblasti migracija. Među njima dominiraju direktive ili smjernice. “Direktiva je obavezujuća u pogledu rezultata koji treba postići, za svaku državu članicu kojoj je upućena, a odabir oblika i metoda postizanja tog rezultata prepušten je nacionalnim tijelima.”⁵⁰ Ovakav sadržaj i način primjene direktiva doveo je u svim, pa i u sistemima tri posmatrane države članice, do iscrpnog navođenja direktiva EU koje se u

⁴⁴ Čl. 79 revidiranog UFEU

⁴⁵ Čl. 79, st. 5 revidiranog UFEU

⁴⁶ Čl. 80 revidiranog UFEU

⁴⁷ Pregled se nalazi u Europski parlament, 2017.

⁴⁸ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52007DC0247R%2801%29>

⁴⁹ O aktima EU vidjeti čl. 288–299 revidiranog UFEU. Teorijska razmatranja nalaze se kod Misita 2007, 455–472. Stanje i kritiku nakon Lisabonskog ugovora vidjeti kod Čapeta, 2009: 119–140. Danas su pravno obavezujući akti uredbe, direktive / smjernice i odluke. Svaki od ovih akata može biti donesen kao zakonodavni ili nezakonodavni (vidjeti: Čapeta, 2009: 121). “Preporuke i mišljenja imaju neobavezujuću snagu” (čl. 288 revidiranog UFEU).

⁵⁰ Čl. 288 revidiranog UFEU

konkretnom zakonu implementiraju.⁵¹ Isto važi i za ostale obavezujuće opšte akte EU. Zbog toga se na ovoj grupi izvora prava EU više nećemo zadržavati.

U internacionalnu regulativu migracija koje su predmet istraživanja spadaju multilateralni i bilateralni sporazumi država. Od multilateralnih posebno treba spomenuti akte Međunarodne organizacije rada, budući da su i BiH i države EU ujedno i članice ove organizacije. Njeni akti su značajni naročito u relativno statičnoj fazi migracija, onda kada je stranac ušao u zemlju destinacije i dobio neki od osnova boravka i rada u njoj.

Bilateralni sporazumi država porijekla i krajnje destinacije migranata uređuju specifična pitanja u sve tri faze migracionog procesa. Oni su navedeni i u potrebnoj mjeri obrađeni kod analize tri strana državna sistema uključena u istraživanje. Zato se na njima ovdje nema potrebe zadržavati.

5.2.2. Regulativa Bosne i Hercegovine

U svim tipovima migracionih procesa Bosna i Hercegovina se može pojaviti kao zemlja destinacije, tranzita i emisije migranata. Opštu sliku stvarnog stanja daje Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2017. i 2018. godinu (MSBiH, 2018; 2019). Obaveze i prava države, pa i BiH, razlikuju se najprije prema pravcu migracija, zavisno od toga da li BiH prihvata strance ili njeni državljani trajnije odlaze u inostranstvo. Druga vrsta razlika u pravnom režimu postoji prema obilježjima migracija, odnosno prema tome da li se radi o velikim političkim ili individualnim, pretežno ekonomskim migracijama.

Bosna i Hercegovina je subjekt međunarodnog prava koje obavezuju do sada izložena pravila akata Ujedinjenih nacija i Vijeća Evrope koja se odnose na mogućnost ulaska u državu i boravak u njoj. Masovne i pretežno političke migracije uređene su Zakonom o azilu.⁵² Režim ulaska i boravka u BiH stranaca koji nisu azilanti predmet je Zakona o strancima BiH.⁵³ Uslovi za trajni boravak posebno su utvrđeni.⁵⁴ Stranac koji želi privremeno boraviti u BiH radi obavljanja ekonomske aktivnosti prethodno se ne smije nalaziti u BiH i mora dobiti radnu dozvolu na osnovu kvote⁵⁵ ili radnu dozvolu

⁵¹ U ovom pogledu ilustrativan je Zakon o zapošljavanju, samozapošljavanju i radu stranaca iz 2015. godine koji u čl. 3 pod naslovom "Pravo Evropske unije" navodi sve akte unije čija je primjena osigurana donošenjem ovog akta. Izmjene i dopune nacionalnih zakona po pravilu citiraju direktive i druge opšte akte koji se preko njih uključuju u juridički sistem države članice.

⁵² Sl. gl. BiH 28/16.

⁵³ Sl. gl. BiH 88/15.

⁵⁴ Čl. 79–81 Zakona o strancima BiH (Sl. gl. BiH 88/15)

⁵⁵ Godišnje kvote utvrđuje Vijeće ministara u skladu s migracionom politikom i na osnovu prijedloga nadležnih agencija DB i entiteta koje mu preko MCP proslijeđuje Agencija za zapošljavanje BiH (čl. 64).

koja se ne uračunava u godišnje kvote.⁵⁶ Zapošljavanje stranaca u BiH je u nadležnosti Distrikta Brčko i svakog od dva entiteta.⁵⁷ Na osnovu izloženog može se tvrditi da model zapošljavanja stranaca u BiH u osnovi odgovara modelu zapošljavanja stranaca koji postoji u državama članicama EU.

Pravo na napuštanje Bosne i Hercegovine, uključujući i individualnu ekonomsku emigraciju, uređeno je samo posredno i veoma oskudno. Režim se zasniva na važenju sporazuma i drugih izvora međunarodnog javnog prava koji garantuju slobodu kretanja. Na prvom mjestu se nalazi Opšta deklaracija UN o ljudskim pravima koja uključuje i slobodu kretanja u državi, njeno napuštanje i vraćanje u nju.⁵⁸ Šire formulisanu definiciju ovog prava sadrži Protokol 4.⁵⁹ uz Konvenciju Vijeća Evrope o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine. Na tim osnovama je “pravo na slobodu kretanja i prebivalište” uključeno u Član II Ustava BiH. Operacionalizacija ovog prava izvršena je Zakonom o državljanstvu Bosne i Hercegovine⁶⁰ i Zakonom o putnim ispravama Bosne i Hercegovine.⁶¹ Pravo na slobodu kretanja u međunarodnim okvirima uređuje se međunarodnim sporazumima ili jednostranim aktima o viznom, odnosno bezviznom režimu. Za ovo istraživanje je bitno da je zahvaljujući Sporazumu između Evropske unije i Bosne i Hercegovine o olakšicama kod izdavanja viza iz 2007. godine⁶² uspostavljen slobodan režim kretanja bosanskohercegovačkih državljana prema Evropskoj uniji i na njenom teritoriju. Da zaključimo! **Pravne prepreke za napuštanje BiH radi trajnijeg nastanjivanja i obavljanje ekonomske djelatnosti u državama člancima EU ne postoje.**

U izloženom juridičkom okruženju postavlja se pitanje da li pravni režimi ulaska, boravka i repatrijacije stranaca u državama članicama EU djeluju na potencijalne migrante iz BiH kao faktori privlačenja ili destimulisanja? U traženju odgovora ispitani su odgovarajući dijelovi pravnih sistema tri države koje su najčešća destinacija migranata iz Bosne i Hercegovine. To su: S. R.

⁵⁶ Dozvole izvan kvote mogu se izdati visoko kvalifikovanim stručnjacima, osobama koje dolaze po osnovu intrakorporativnih transfera, naučnicima ili istraživačima i osobama koje mogu raditi s potvrdom o prijavi rada.

⁵⁷ Sl. gl. DB 15/09, 19/09 i 20/10; Sl. n. FBiH 111/12 i Sl. gl. RS 24/09 i 117/11.

⁵⁸ Čl. 13. Opšte deklaracije UN o ljudskim pravima: http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/081210_deklaracija_ljudska_prava.pdf (Posljednja posjeta 15. 9. 2019).

⁵⁹ Strazburg, 16. 9. 1963. godine

⁶⁰ Sl. gl. BiH 4/97, 13/97, 41/02, 6/03, 14/03.

⁶¹ Sl. gl. BiH 4/97.

⁶² Brisel, COM (2007) XXX (<http://www.msb.gov.ba/dokumenti/medjunarodni/?id=3428>; pristupljeno 12. 9. 2019).

Njemačka, R. Austrija i R. Slovenija.⁶³ Rezultati analize dati su u posebnoj podlozi za ovaj izvještaj. Zbog toga se ovdje možemo zadržati samo na najvažnijim zaključcima o djelovanju prava kao faktora migracija iz Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

5.3. STIMULATIVNO I DESTIMULATIVNO DJELOVANJE PRAVNOG REŽIMA NA PROCESE MIGRACIJA

5.3.1. Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili faktori destimulisanja migracija iz BiH u Njemačku

Relevantni zakoni dozvoljavaju objektiviziran uvid u uticaj konkretnog pravnog poretka, njegovih juridičkih instituta i pojedinačnih normi na migracije. Pored sadržaja, i način primjene prava objektivno određuje domet konkretnih juridičkih rješenja, no ovdje se tim aspektom ne možemo baviti. Teorijski posmatrano, efekt pravnog sistema ili nekog njegovog užeg dijela može biti pozitivan, negativan ili neutralan. U praksi se, međutim, često dešava da ista pravna pojava, zavisno od okolnosti slučaja, djeluje na proces migracije pozitivno ili negativno.

Ocjena jednog pravnog sistema, instituta ili pojedinog rješenja kao privlačnog ili destimulativnog faktora pri donošenju odluke o migriranju u velikoj mjeri zavisi od ličnih prilika i shvatanja potencijalnog imigranta. Mi ćemo kao mjerodavnog uzeti migranta iz “trećih zemalja”, u koje spada i BiH. S te pozicije ocijenimo Zakon o boravku (AufenthG.) i Zakon o useljavanju stručne radne snage (Fachkraefteenwanderungsgesetz – FKEG), kao predstavnike ukupnog sistema Savezne Republike Njemačke (BRD), i njihove pravno-tehničke institute.

Predstojeće donošenje FKEG samo po sebi predstavlja prvi faktor privlačenja najatraktivnijeg segmenta potencijalnih migranata – stručne radne snage. Njime se juridički jasno izražava dugoročna politika BRD u oblasti imigracija, uz zadržavanje preostalih principa AufenthG.: vladavine prava, trajne stabilnosti tržišta rada uz očuvanje tržišne privrede, socijalne stabilnosti i zaštite ličnih prava.

Drugo, AufenthG. i FKEG jasno izražavaju i operacionaliziraju politiku integracije stranaca. Time se i bez asimilacije strani imigranti tretiraju kao sastavni dio njemačkog društva, a ne kao njegov poseban i privremeni segment.

⁶³ R. Hrvatsku nismo razmatrali zbog toga što postoji veliki broj osoba s dvostrukim državljanstvom BiH i Hrvatske i zato što ne postoje značajnije jezičke barijere između dvije susjedne zemlje.

Ovakav pristup useljenicima otvara ne samo individualnu nego i porodičnu perspektivu u Njemačkoj.

Treće, postupak izdavanja viza je ubrzan i dalje prilagođen potrebama što bržeg angažovanja (stručne) radne snage. Posebno su povoljne mogućnosti dobijanja vize na šest mjeseci radi traženja posla i davanja punomoći potencijalnom poslodavcu da u ime potencijalnog imigranta sa stručnim kvalifikacijama obavi administrativne procedure u Njemačkoj.

Četvrto, vrijeme provedeno u BRD po osnovu privremene dozvole boravka kao uslov za sticanje trajne dozvole boravka za stručnu radnu snagu skraćeno je s pet na četiri godine.

Peto, stranci koji dolaze iz “trećih zemalja” (*Drittstaaten*) u pogledu kvalifikacija i prioriteta u zapošljavanju administrativno su izjednačeni s njemačkim državljanima i građanima EU. Ispitivanje prava prvenstva (*Vorrangprüfung*) je ukinuto!

Šesto, radna dozvola će usvajanjem FKEG važiti za sva mjesta za koja je stranac formalno kvalifikovan svojom stručnom ili univerzitetskom diplomom, a ne samo za ona koja su navedena u zahtjevu poslodavca.

Sedmo, stranci s posebno važnim stručnim znanjima i odgovarajućim radnim stažom, koji su određeni propisom, mogu i bez formalnih stručnih ili akademskih kvalifikacija dobiti dozvolu boravka.

Među rješenjima koja mogu djelovati destimulativno na prvom mjestu se nalazi nedvosmisleno isticanje interesa njemačke države i društva u domenu zapošljavanja kao primarnog cilja ukupne regulative imigracije. Interesi imigranata su, u granicama pravne sigurnosti i zaštite ljudskih prava, sekundarnog karaktera. Na ispravnost ovakvog zaključka upućuju ekstenzivno pozivanje na javni interes i značajno prisustvo diskrecionih ovlaštenja upravnih organa.

Drugo, pravni sistem imigracije je usprkos svim pojednostavljenjima ostao složen i nedovoljno transparentan. Zbog toga asistencija trećih lica u postupku imigracije postaje, ako ne nužna, onda barem korisna.

Treće, i za najbrže postupke imigracije, npr. dobivanje vize za traženje posla ili davanje punomoći budućem poslodavcu, neophodna su značajna sredstva (izdržavanje, kirija, zdravstveno osiguranje, bankarske naknade, plaćanje integracionih kurseva itd.). Poteškoće u njihovom obezbjeđivanju, lično ili preko porodične mreže, mogu da djeluju destimulativno na potencijalne emigrante. “Useljavanje u socijalni sistem BRD” nije moguće, tako da rizik neuspjele imigracije uvijek leži na strancu.

Četvrto, dobivanje vize i ulazak u BRD nisu sami po sebi garancija ostanaka u toj zemlji. Privremena dozvola boravka može biti oduzeta ili vrijeme njenog važenja skraćeno. Produžavanje privremene dozvole boravka periodičan je proces čiji ishod nije izvjestan. Ispunjenje zakonskih uslova za sticanje trajne dozvole boravka nije sigurno niti samo po sebi garantuje sticanje ove osnove boravka. Ova vrsta neizvjesnosti sigurno je značajan destimulativni juridički faktor pri donošenju odluke o emigraciji u BRD.

Da zaključimo! Juridički faktori privlačenja i faktori destimulacije emigracije u BRD imaju sistemski i pravno-tehnički karakter. U cjelini, više pravnih rješenja njemačkog prava djeluje kao stimulatívni, nego kao destimulatívni faktor za izbor Njemačke kao zemlje konačne destinacije. Do donošenja FKEG su dominirali faktori privlačenja sistemske ili pravno-političke prirode. Među njima je na prvom mjestu vladavina prava koja garantuje i individualnu pravnu sigurnost. *De lege ferenda*, FKEG nastoji da prvenstveno proceduralnim odredbama uskladi djelovanje pravno-tehničkih rješenja na migraciju sa sistemskim faktorima koji je stimulišu.

5.3.2. Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili faktori destimulisanja migracija iz BiH u Austriju

Metodološki pristup ocjeni pravnih rješenja isti je kao i za njemačko pravo. On dozvoljava da se ova dva sistema uporede.

Konstantna, mada postepena, liberalizacija imigracijske legislative ukazuje na dugoročnu politiku privlačenja stranih radnika u Austriju. Njenom ostvarivanju posebno doprinosi zadržavanje trajnih vrijednosti austrijskog i evropskog društva: vladavine prava, zaštite ljudskih prava, socijalne tržišne privrede i demokratskih političkih odnosa. Ovakav društveni, makroekonomski i migracijski okvir sam po sebi djeluje atraktivno za strane radnike, naročito iz "trećih zemalja".

Politika integracije stranaca do nivoa dobijanja austrijskog državljanstva dobila je nedvosmisleni potvrdu donošenjem posebnog zakona koji cjelovito uređuje ovu oblast. Značaj ovoga zakona je u tome što ukazuje na politiku dugoročnog zadržavanja stranaca u Austriji i time imigracione napore čini opravdanim.

Ekonomska politika u domenu tržišta rada i prateće zakonodavstvo ubrzano evoluiraju ka radikalnom ograničavanju polaznog principa austrijskog prava u ovoj oblasti: zabrani zapošljavanja stranaca. Sve je više kategorija

stranih radnika kojima radna dozvola nije potrebna, uslovi za dobivanje ove dozvole sve su lakši, a režim zapošljavanja elastičniji.

Olakšane su i ubrzane administrativno-pravne procedure ulaska stranih radnika iz trećih zemalja na austrijsko tržište rada. O tome svjedoče, na primjer: obaveznost izdavanja dozvole boravka ako su ispunjeni potrebni zakonski uslovi, uvođenje vize za traženje posla, mogućnost da se poslodavac pred austrijskim organima pojavi kao zastupnik stranca kojeg namjerava zaposliti i olakšanja koja pružaju brojna odobrenja, dozvole i drugi dokumenti sličnog dejstva, uključujući “uslovno uvjerenje” (*Sicherungsbescheinigung*).

Postupak zapošljavanja “vrlo visoko kvalifikovanih” i drugih kvalifikovanih stručnih radnika posebno je pojednostavljen. Na taj način se austrijska privreda pod povoljnim uslovima upustila u međunarodnu konkurenciju u privlačenju najproduktivnijeg segmenta radne snage.

Sistem sankcija za zapošljavanje “na crno” usmjeren je prema poslodavcu, dok radnik nema ni status saučesnika. Pored toga, nezakonito zaposleni radnik uživa imovinsku zaštitu kao da je bio u legalnom radnom odnosu. Ovakve odredbe značajno smanjuju rizike stranog radnika od prevara i zloupotreba i služe kao značajan poticaj za useljavanje u Austriju.

Prvi sistemski destimulativan faktor brzom zapošljavanju stranih radnika može biti centralizacija svih legislativnih i upravno-izvršnih poslova u federalnoj vlasti. Kvalitet njene organizacije ne može da ukloni sve rizike inherentne uopštenom ili birokratskom pristupu kompleksnim društvenim odnosima.

Pravno uređenje individualne ekonomske imigracije u Austriju počiva na tri stuba, tri ključna zakona. Od njih je samo IntG. eksplicitan u pogledu svojih strateških ciljeva. Dva operativna akta: Zakon o nastanjivanju i boravku u Austriji (NAG) i Zakon o zapošljavanju stranaca (AuslBG) osnovne razloge donošenja izražavaju posredno. Takvo stanje može da oteža njihovo ciljno tumačenje i da zamagli politiku kojoj služe. Te opasnosti čine realnim činjenice da su NAG i AuslBG u pravnom smislu odvojeni akti, da regulišu relativno samostalne oblasti i da se o njihovom ostvarivanju staraju različite linije upravnih organa.

Na jedinstvenom tržištu rada postoji čak osam vrsta osnova boravka i četiri vrste radnih dozvola. Pri tome su uslovi i procedure za dobivanje radnih dozvola mnogobrojni i složeni. Izložena situacija nameće imigrantu potrebu da koristi pomoć trećih lica i poveća izdatke potrebne za useljavanje i zaposlenje u Austriji. Dobivanje radne dozvole na svega 12 mjeseci ne ublažava rizike kojima je stranac izložen.

Dobivanje osnova boravka i radne dozvole vezani su za svrhu koju je stranac deklarirao u zahtjevu za njihovo sticanje. Vezivanje dugotrajnijeg boravka i šansi za bavljenje ekonomskim aktivnostima samo za jedan cilj ne djeluje ohrabrujuće. Destimulativno dejstvo ovakvog rješenja dobija na snazi kada se zna da su procedure produžavanja osnova boravka i radnih dozvola slične prvobitnim postupcima.

Pravno uređenje individualne ekonomske imigracije ostavlja dosta prostora za državnu intervenciju i diskreciono odlučivanje državnih organa. Dobri primjeri su sistem kvota i test tržišta rada. Navedene i slične situacije smanjuju izvjesnost uspjeha migracionih napora i zato djeluju destimulirajuće.

Na potencijalne imigrante iz trećih zemalja može negativno da djeluje favoriziranje nezaposlenih građana Austrije i drugih članica EU, ali i nekih drugih kategorija lica, primjenom instituta “ispitivanja prednosti” (*Vorrangprüfung*).

Austrijsko pravo za troškove boravka stranca u zemlji, bez obzira na njegovu namjeru rada, zahtijeva minimalno petogodišnje jamstvo trećeg lica ovjereno kod notara – “Deklaraciju o odgovornosti”. Opravdanost ovakvog rješenja sa stanovišta budžeta i sprečavanje “useljavanja stranaca u socijalne fondove” Austrije može se prihvatiti. Ipak, ono otežava imigraciju jer traži ili razvijenu socijalnu mrežu stranca u Austriji ili povećanje izdataka za useljenje.

Austrijsko i njemačko pravo pripadaju krugu kontinentalnih pravnih sistema i porodici germanskih prava. Oba poretka priznaju primat međunarodnog nad nacionalnim pravom i značajnim dijelom su određena komunitarnim pravom. I jedna i druga država su uređene kao Federacije zasnovane na istim društvenim, ekonomskim, političkim i kulturološkim vrijednostima. Otuda su značajne sličnosti između njihovih imigracionih pravnih potsistema razumljive. Ipak, postoje i neke značajne razlike. Osvrnucemo se na najvažnije.

Materija migracija je u Austriji u isključivoj nadležnosti Federacije, dok ju je Njemačka podijelila između Federacije i zemalja. U Austriji postoje tri pravno samostalna zakona koja uređuju sistem migracija i zapošljavanje stranaca. Njemačka formalno ima dva, a suštinski jedan legislativni akt. Ciljevi zakona koji uređuju imigraciju formulirani su na različite načine. Suštinski, austrijsko pravo je eksplicitnije: krajnji cilj useljavanja i zapošljavanja stranaca je njihovo uključivanje u austrijsko državljanstvo. Step en liberalizacije radnog režima stranaca veći je u Njemačkoj nego u Austriji. Austrijsko pravo je zadržalo sistem kvota, ispitivanje prednosti pri zapošljavanju stranaca (*Vorrangprüfung*), vezivanje radne dozvole za zahtjev i stvarno obavljani

rad, a ne za kvalifikaciju koju inostrani radnik ima. U kojoj mjeri će ova i druga rješenja uticati na konkurentski položaj obje ove zemlje na međunarodnom tržištu rada još se ne može procijeniti.

5.3.3. Zakonska rješenja koja mogu djelovati kao faktori privlačenja ili destimulisanja migracija iz BiH u Sloveniju

Potencijal izloženih normativnih rješenja da djeluju kao faktori privlačenja ili odbijanja migracije stranih radnika u Sloveniju ocijenićemo istom metodologijom kao i izvore prava njemačkog ili austrijskog sistema. Pri tome ćemo svjesno zanemariti opšte norme koje imaju neutralan efekt na odluku o iseljavanju u ovu državu, kao i one čija atraktivnost za potencijalne emigrante iz BiH zavisi od njihovih ličnih stavova i okolnosti. Praktičnu vrijednost dobivenih rezultata relativizira činjenica da faktički odnosi u primjeni relevantnih zakona nisu izučavani.

Slovenačko društveno, ekonomsko, političko i državno-pravno uređenje počivaju na istim principima kao i prethodno posmatrane zemlje. Među njima se moraju istaći demokratsko političko uređenje i vladavina prava. Članstva u EU i u Šengenskom sporazumu djeluje kao dodatni faktor približavanja tri pravna sistema generalno, a posebno u oblasti migracija. Već ta činjenica djeluje kao prvi faktor privlačenja radne snage iz trećih država, uključujući i Bosnu i Hercegovinu.

Interesantnost Slovenije kao zemlje krajnje destinacije individualnih ekonomskih migranata može povećati činjenica da je Slovenija prosta država u kojoj su svi poslovi objedinjeni na jednom nivou i tri osnovne linije upravnih organa: ministarstava nadležnih za vanjske poslove, unutrašnje poslove i rad. Iz ugla potencijalnog migranta atraktivnost ove organizacije povećava zakonom precizirana obaveznost saradnje državnih organa uključenih u postupak dobijanja dozvole boravka i radne dozvole.

Do sada izloženi faktori privlačenja ekonomskih migranata djeluju na sistemskom ili "makro" nivou. Kao prvi pravno-tehnički faktor privlačenja stranaca može se navesti relativno jednostavan sistem dozvola boravka u kome dominiraju dva osnovna tipa. Postojanje značajnog broja podtipova kod privremenih dozvola boravka ne opovrgava ovu tezu, budući da individualni migranti i ne moraju znati za lepezu dozvola ovog tipa i uslove za dobivanje svake od njih. Uslovi i postupak za dobivanje trajne dozvole boravka (TDB) su, juridički posmatrano, jednostavni. Postupak provođenja prethodnog testa tržišta rada relativno je jednostavan i veoma brz – traje svega pet dana.

Provodi ga samo jedan organ: Zavod za zapošljavanje, i to prema svojim već postojećim evidencijama. Pri tome “ispitivanja postojanja prednosti” državljana i rezidenata Slovenije, odnosno nezaposlenih radnika i evidentiranih radnika iz članica EU, nije obavezan. U konkurenciji za konkretno radno mjesto radnici-imigranti nisu diskriminirani.

S obzirom na uslovljenost boravka i rada u Sloveniji, mogućnost istovremenog podnošenja zahtjeva za dobivanje dozvole boravka i radne dozvole (“saglasnosti”) djeluje poticajno jer štedi i vrijeme i novac. Isti efekt ima i dopuštenje poslodavcu da po ovlaštenju djeluje kao zastupnik stranog radnika imigranta u podnošenju zahtjeva i u drugim procesnim radnjama koje se obavljaju u Sloveniji.

Najjači faktor privlačenja strane radne snage u Sloveniju svakako je jedinstvena dozvola za boravak i rad (JDBR). Pri njenom izdavanju se u istu proceduru spajaju dva pravno različita zahtjeva, dva samostalna zakona i dvije odvojene linije upravnih organa. Raznovrsnost ovih dozvola po namjeni trajanja prve JDBR do godine dana olakšavaju prvi i vjerovatno najteži korak emigranata. Za radnike koji organizovano odlaze iz naše države, privlačnu snagu ove dozvole povećava činjenica da na osnovu bilateralnog sporazuma dvije vlade oni ne moraju tražiti radnu dozvolu i da im se JDBR odmah izdaje na period od tri godine.

Mogućnost dobijanja plave karte EU (EUBC) sama po sebi djeluje kao snažan privlačni faktor naročito za visoko obrazovanu radnu snagu. Atraktivnost ove dozvole povećava i izvjesno pojednostavljivanje uslova za njeno dobijanje. Uslovi za izdavanje dozvola boravka i rada koji se tiču standarda tražioca posla, koje treba da obezbijedi poslodavac, takvi su da garantuju minimalnu socijalnu sigurnost radnika imigranta prema standardima Slovenije. Istovremeno, oni sprečavaju “useljavanja stranaca u socijalni sistem” države.

Destimulirajući faktori također imaju sistemsku i pravno-tehničku prirodu. Na makroplanu prvo mjesto zauzima činjenica da su najviši ciljevi oba razmatrana zakona usmjereni na priliv stranaca u skladu s opštim nacionalnim interesima za Sloveniju i specifičnim, promjenjivim, ciljevima njenog tržišta rada. Zahvaljujući već uspostavljenim mehanizmima, ali i ovlaštenjima upravnih organa da djeluju na diskrecionoj osnovi, stabilan pravni položaj nosilaca različitih dozvola boravka može biti relativno brzo promijenjen u skladu s pogoršanjem situacije na nacionalnom tržištu rada. Čak ni potpuna integracija stranaca u slovenačko društvo ne može biti prepreka za realizaciju ovakvog scenarija.

Iako pojednostavljen, sistem funkcionisanja kvota je potencijalna prepreka ostvarivanju planova migracija. Postojeće sistemsko ograničenje tržišta rada kroz kvote može biti dopunjeno velikim diskrecionim ovlaštenjima Vlade da u konkretnim slučajevima isključi primjenu pojedinih mehanizama tržišta rada.

Sticanje dozvole boravka i radne dozvole povezano je sa značajnim proceduralnim angažmanom podnosioca zahtjeva i njihovom sposobnošću da obezbijede adekvatnog “sponzora”, sposobnog da izdrži i provjeru slovenačkog MUP-a. Ni iznalaženje odgovarajućeg garanta ne otklanja potrebu za značajnim iznosom sredstava koje potencijalni radnik imigrant mora da obezbijedi kao početnu investiciju za rad u Sloveniji.

Slobodan pristup tržištu rada, bez obzira na naziv pravnog instituta, ipak je načelnog karaktera. Strani radnik je najprije vezan svrhom koja je navedena u zahtjevu za dozvolu boravka i u “saglasnosti” Zavoda za zapošljavanje da se ona izda. Ta svrha je podložna tumačenju odredbi Zakona o zapošljavanju, samozapošljavanju i radu stranaca (ZZSDT) o radu u okviru djelatnosti poslovne jedinice u kojoj je stranac zaposlen i interpretaciji upravnih i nadzornih organa. Promjena svrhe boravka i rada zahtijeva provođenje postupka vađenja nove dozvole i onda kada zakoni koriste termin “produženje” postojeće osnove boravka.

Dio sistema integracije stranaca koji finansira država relativno je uzak. Puno uključivanje u društveni život Slovenije dobrim dijelom finansira sam strani radnik.

6.

PREPORUKE ZA BUDUĆE STRATEGIJE I POLITKE

Provedeno istraživanje implicira da svi nivoi vlasti u Bosni i Hercegovini trebaju biti svjesni postojanja aktuelnog problema emigracije stanovništva te intenzivno i koordinirano raditi na kreiranju ambijenta za zadržavanje potencijalnih emigranata u BiH. To ne znači samo formalno usvojiti relevantnu strategiju i politike, nego i poduzeti dubinske mjere u pravcu unapređenja ekonomskog okruženja, političke stabilnosti i institucionalne efikasnosti, što je jedna od glavnih implikacija ove Studije.

O pripremi Strategije koja cilja na smanjenje emigracija iz BiH (dalje Strategija) dugo se govori u političkom i javnom diskursu, a što je postala neupitna potreba ovog društva. Ona se često označava i kao Strategija za zadržavanje mladih, upravo zato što su migracijama najviše skloni mladi, a što je provedeno istraživanje nedvosmisleno potvrdilo. Neovisno o nazivu same Strategije, konzistentan cilj i potreba jeste da budući strateški dokumenti targetiraju politike koje će djelovati stimulativno na stanovništvo u pravcu da nastavi živjeti u BiH, odnosno koje će ciljano djelovati na glavne uzročnike visokih intencija za napuštanjem zemlje. Provedeno istraživanje implicira da su neophodne strateške smjernice, politike i promjene u više oblasti, s ozbirom da su visoke intencije za emigriranjem uzrokovane sa više faktora koji djeluju u istom pravcu, daljem potencijalnom odlivu stanovništva, a one najvažnije detaljnije diskutiramo:

- a) društveno-ekonomske reforme,
- b) kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje stručnog kadra,
- c) stimulisanje povratka i saradnje s dijasporom, i
- d) promjena retorike u javnom prostoru.

6.1. DRUŠTVENO-EKONOMSKE REFORME

Prema zaključcima kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja Studije, dominantni faktori koji potiču emigriranje identificirani su u okviru **socioekonomskog okruženja BiH**, dok se utjecaj individualnih faktora

značajno smanjio u odnosu na deceniju ranije i sada se nalazi u drugom planu. Mnogi drugi autori i analitičari se slažu da je potrebno veću pažnju usmjeriti na stvaranje i održavanje strukturnih preduslova za prevenciju gubitka populacije i zadržavanje potencijalnih emigranata u zemlji. U našem slučaju to znači vidljive društveno-ekonomske reforme, koje je moguće postići prije svega unapređenjem ekonomskog ambijenta u poslovnom sektoru i tržištu rada, odnosno povećanjem investicija, zaposlenosti, posljedično povećanjem primanja, i generalno višim ekonomskim blagostanjem. Istina, pozitivnija ekonomska kretanja sigurno da ne bi spriječila iseljavanje iz zemlje u cijelosti, jer smo identificirali i mnoge neekonomske razloge visokih intencija za emigriranjem, a naročito određenih profesija i kvalifikacija. Štaviše, pored internih izazova, u međunarodnom okruženju su intenzivirani faktori privlačenja stručne i visokokvalificirane radne snage koja je trenutno deficitarna, primarno u zemljama EU, a što dodatno potcrtava potrebu sistemskog pristupa ovom društvenom izazovu. Sigurno da ovakve okolnosti nameću potrebu ulaganja u poboljšanje poslovnog okruženja, uslova rada i napredovanja, a naročito za one struke koje su danas najviše izložene potencijalu za iseljavanje, poput zdravstvenog, naučnog i tehnološkog sektora. Tako se među ključnim dugoročnim faktorima za uspješno privlačenje ili zadržavanje mladih nameću sljedeći prioritetni pomaci:

- Unapređenje kvaliteta života – što podrazumijeva bolju pristupačnost i dostupnost stambenog prostora, viši kvalitet obrazovnog sistema, dostupnost infrastrukture, raznolikost slobodnih aktivnosti (kulturnih, sportskih, društvenih i dr.), te zdravstveni sistem.
- Jačanje pozitivne percepcije zemlje izvana – raditi na unapređenju ugleda ili imidža koji zemlja ima u svijetu a koji utječe na želju za pripadanjem toj kulturi življenja.
- Profiliranje ciljanih talenata – poboljšanje strategija i informisanosti o željenom profilu talenata koje zemlja želi da privuče te podsticaji za njihov dolazak ili ostanak u zemlji porijekla.
- Poboljšanje radnih uslova kako u javnom a tako i u privatnom sektoru – dalje diverzificiranje karijernih mogućnosti, podrška razvoju i druge ciljane reforme.

Empirijska analiza intencija za emigriranjem identificira da su neophodna hitna politička stabilizacija prilika u zemlji, značajniji ekonomski progres, kao i viša efikasnost institucija s kojim svakodnevno živimo i radimo. Ovo su tri pomaka koja će, prema nalazima empirijskog kvantitativnog dijela studije, strukturno i najbrže smanjiti visoke intencije napuštanja zemlje. Donosioci

odluka trebaju razumjeti nalaz da je pojedinac u BiH više zabrinut i potaknut na emigriranje faktorima iz neposrednog socioekonomskog okruženja nego izazovima s kojima se on/a individualno suočava u svakodnevnom životu. Neophodno je shvatiti ozbiljno poruku stanovnika, potencijalnih emigranata u BiH, da na njihovu želju za napuštanjem više djeluje viđenje političke situacije u zemlji, nego mnogi drugi konvencionalni faktori emigracija, uključujući tu i ekonomske. Naravno, jedan od prioriteta donosioca odluka mora ostati mlađa populacija, odnosno problemi s kojima se ova kategorija stanovništva posebno suočava, s obzirom da su migracije ove kategorije stanovništva sistemski više, iako se razlika mladog i starog stanovništva u intencijama smanjuje.

Osim visokih aspiracija za emigriranjem, identificiran je simultani interni problem koji je povezan s promjenom demografske strukture. U kontekstu politika koje se tiču *popravljanja* demografske slike BiH, od posebne je važnosti kreirati sistem harmoniziranih mjera pronatalitetne populacijske politike usklađene s realnim potrebama stanovništva kako bi se poboljšali uvjeti za osnivanje i proširenje porodice. To primarno uključuje različite vidove podrške roditeljima, kao što su: zagarantirano plaćeno roditeljsko odsustvo s posla, u prvom redu porodilja, sigurnost njihovog radnog mjesta, porezne olakšice za roditelje djece do određenog uzrasta, subvencije za rješavanje stambenog problema mladih parova, proširenje kapaciteta za dnevni boravak djece u predškolskoj dobi (jaslice i vrtići) te novčane transfere. Uz pronatalitetnu, javlja se potreba i za provođenjem redistributivne populacijske politike, uzimajući u obzir sve nepovoljniji prostorni razmještaj stanovništva, prvenstveno uzrokovan pustošenjem ruralnih sredina, kao i pražnjenjem nekih gradova. U tom smislu, od izuzetnog je značaja stimulirati zadržavanje postojećeg stanovništva, ali i povratke, posebno mladih.

Kada je riječ o prostornom razvoju, jasno je vidljivo da se problem emigracija neravnomjerno distribuirao unutar BiH. To je rezultat nejednakog razvoja BiH, zapostavljanja ruralnog područja i velikog interesa domaćeg stanovništva za velike urbane centre. Seosko stanovništvo već decenijama napušta sela i odlazi u veće sredine ili u inostranstvo. Stoga bi dobro osmišljena politika prostornog razvoja uveliko pomogla u rješavanju i pitanja migracija u i iz BiH, te samim tim strategije i politike u ovoj oblasti je neophodno revidirati ili nanovo ustanoviti.

6.2. KREIRANJE STIMULATIVNOG OKRUŽENJA ZA ZADRŽAVANJE STRUČNOG KADRA

Jedan od negativnih efekata emigracije na razvoj bilo koje zemlje rezidenta jeste odlazak visokokvalificirane i stručne radne snage. Ovakvi trendovi sigurno da predstavljaju strateške izazove zemljama u razvoju, s obzirom da dolazi do gubitka ljudskog kapitala. Postoje strukturne razlike između nacionalnih politika pojedinih razvijenih zemalja, a koje imaju za cilj privlačenje visoko kvalifikovane radne snage. Isto tako, postoje i vrlo heterogene politike zemalja u razvoju kojima se nastoji umanjiti odliv stručnog kadra, barem u osjetljivim sektorima, poput zdravstva ili obrazovanja.

Jasno je da odliv stručne radne snage ima posebno negativne efekte na rast i razvoj u zemljama gdje je stopa migracije visoko obrazovanih iznad 20%. U našem kvantitativnom istraživanju, ispitanici sa srednjim i visokim obrazovanjem pokazuju također za oko 20% više emigracijskih aspiracija u odnosu na one s osnovnim obrazovanjem. Male zemlje, poput Bosne i Hercegovine, ovakvim intencijama mogu biti snažno pogođene u skorijoj budućnosti. Kao vrh ledenog brijega javlja se izazov da se upravo tu nalaze posebni talenti i, naravno, naučnici. Visokoobrazovani kadrovi odlaze najčešće zbog bolje infrastrukture potrebne za istraživanje i razvoj koju mogu dobiti u drugim zemljama, a ostvareni rezultati naučne dijaspore BiH govore o tome koliko je ovo prioritetan fenomen i aktuelan izazov. Naime, procijenjeno je da naučnici iz zemalja u razvoju koji su emigrirali u razvijene zemlje proizvode 4,5 puta više naučnih publikacija i 10 puta više patenata od svojih kolega kod kuće (Carrington i Detragiache, 1999), što također implicira jaku potrebu za osmišljavanjem posebnih strategije za ovu oblast kako bi se najobrazovaniji kadar motivirao da ostane u zemlji porijekla.

S ciljem zadržavanja naučnog kadra, u koji je društvo uložilo iznimno puno sredstava (i materijalnih i nematerijalnih), potrebno je štititi naučnu zajednicu od političkih utjecaja i ulagati u nauku i naučne projekte međunarodne prepoznatljivosti, te mijenjati percepciju u javnosti o tome šta su prave društvene vrijednosti, kako je upravo nauka i struka jedna od njih, pružajući tako naučnicima finansijsku sigurnost i društvenu podršku (Troskot i Prskalo, 2018). Istina, odliv stručnog kadra kao odraz nezadovoljstva visokokvalificiranih stručnjaka životom u zemlji treba razlikovati od akademske mobilnosti, te rastućeg trenda cirkulacije stručnog kadra. Sigurno da najviše brine kategorija stručnjaka koja se, nakon što se obrazovala u BiH, odlučuje na trajni odlazak u inozemstvo. Iako zvuči kao fenomen svojstven samo BiH slični

problemi sreću se u cijelom regionu jugoistočne Evrope, zatim u Indiji, Kini i drugim zemljama svijeta, te ga u tom kontekstu treba i posmatrati.

U svrhu zadržavanja naučnog i drugog stručnog kadra, neophodna je modernizacija obrazovanja koje će stvarati buduće generacije visoko obrazovanih stručnjaka (Dodani i LaPorte, 2005). Kontekst i uslovi u kojima nauka i tehnologija mogu napredovati zahtijevaju političke odluke, finansiranje, infrastrukturu, tehničku podršku i naučnu zajednicu. Modernizacija obrazovanja ima višestruki pozitivan efekat na problem odliva stručnog kadra s obzirom na to da potencijalno motivira mlade na ostanak u zemlji, stvarajući pritom budući ljudski kapital koji će barem djelimično nadomjestiti onaj izgubljeni te u konačnici može predstavljati privlačeći faktor za migrante van BiH. Višestrani proces modernizacije obrazovanja podrazumijeva između ostalog ulaganje u tzv. STEM područje (*Science, Technology, Engineering and Mathematics* – Nauka, tehnologija, inženjering i matematika), poboljšanje saradnje poslovnog sektora i obrazovnih institucija u svrhu pripremanja mladih za tržište rada ranijim stjecanjem praktičnog znanja, te obaveznu provedbu kurikularne reforme na svim nivoima obrazovnog sistema.

Pored naučnog kadra, fokus je posebno potrebno staviti na zdravstveni sektor, koji tradicionalno bilježi značajan odliv medicinskih stručnjaka. Tek kada zdravstveno osoblje, bez obzira na užu specijalnost, ima alate potrebne za profesionalno obavljanje posla, mogućnosti specijalističke obuke, adekvatnu finansijsku stabilnost i materijalno priznanje za odgovorni posao koji obavljaju, očekivati je da će ovakvo okruženje djelovati u pravcu da ostanu u domaćem okruženju.

Konačno, kako bi trebalo razvijati akcioni plan sprečavanja odliva stručnog kadra iz BiH? Prvi korak je svakako identifikacija ciljnih skupina stručnjaka koji se trebaju zadržati, privući ili vratiti. Da bi se usredotočili na strategije rasta temeljene na talentima, u narednom koraku je značajno uspostavljanje bolje komunikacije s dotičnim stručnim kadrom i stavljanje njihovih potreba u fokus budućih planova i razvojnih politika. To se najčešće postiže kroz pametne specijalizacije, razvoj tehnoloških parkova i kreiranje inovativnih inkubatora, ali sve uz primjenu danas vrlo aktuelnog, tzv. četverostrukog heliks pristupa. Ovaj pristup podrazumijeva konstantnu saradnju četiri ključne interesne skupine za svako pitanje: 1. univerziteti (koji stvaraju stručnjake), 2. privreda (koja treba stručnjake), 3. političke institucije (koje kreiraju predispozicije za dijalog i strategiju i provode ih) i 4. javnost (koja ima višestruke interese u razvoju BiH uz pomoć stručnog kadra). Smatramo da bi buduće strategije trebale više pažnje posvetiti jednom ovakvom multidimenzionalnom i multidisciplinarnom pristupu.

6.3. STIMULISANJE POVRATKA I SARADNJE S DIJASPOROM

U cilju ublažavanja negativnih posljedica iseljavanja iznimno je važno poticanje povratka bosanskohercegovačke dijaspare ali i kružnih migracija koje trebaju smanjiti trajni odlazak iz zemlje. Tu bi BiH trebala raditi na poticanju radne mobilnosti uz istovremeno osiguravanje uslova za povratak potencijalnih emigranata, pružajući im mogućnost napredovanja unutar BiH s ciljem njihovog trajnog zadržavanja. Tako regije koje šalju migrante mogu također imati koristi u pogledu odliva stručnog kadra, kao što su povratna migracija, doznake, poticaji za ulaganje u obrazovanje i trening, kao i poboljšanje sistema upravljanja (Bana, 2016). BiH bi trebala aktivnije raditi na omogućavanju što lakše kulturološke i ekonomske reintegracije povratnika u bosanskohercegovačko društvo, kako oni ne bi bili obeshrabreni od povratka na “staro”, odustali od reintegracije i dalje emigrirali.

Vrijednost i efikasnost pojedinaca ovisi o njihovoj povezanosti s drugim pojedincima i institucijama u čijoj interakciji dolazi do stvaranja nove vrijednosti i znanja (Dodani i LaPorte, 2005). Institucionalno povjerenje pripadnika bosanskohercegovačke dijaspare, ali i povratnika iz dijaspare je izuzetno nisko, i sistemski manje u odnosu na domicilno stanovništvo, što također urgira na institucionalne promjene koje će vratiti povjerenje u njihov rad i efikanost. Naučnici, politički lideri i donosioci odluka u zemljama u razvoju, u razvijenim zemljama i u međunarodnim razvojnim agencijama trebaju cijeniti društvenu i sinergijsku prirodu individualne i institucionalne razmjene znanja tako da politika i obrazovni sistem budu osmišljeni za promociju, povezivanje i omogućavanje ukupnog razvoja.

Ovakvi programi nisu strani u BiH. Jedan od njih je Dijaspore za razvoj (D4D), projekat Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH i Vlade Švicarske, u partnerstvu s UNDP BiH i IOM BiH. Projekat Dijaspore za razvoj (D4D) ima za cilj jačanje uloge bh. dijaspare u razvojnim procesima u BiH, upravo zato što je primijećeno kako je interakcija s bh. dijasporom sporadična i nestrukturirana, a rijetko ih se uključuje ili konsultira prilikom izrade relevantnih politika ili procesa donošenja odluka. Efikasno angažiranje dijaspare oslanja se na dvosmjernu komunikaciju, a koristi se ostvaruju koordinacijom, saradnjom i radom na zajedničkim razvojnim ciljevima. Premda mnogi od ovih potencijala ostaju uglavnom neiskorišteni, dijaspora se smatra jednim od ključnih aktera u bh. razvoju.

Prelaz u 21. stoljeće nije donio samo tehnologiju već i načine na koje se naučnici (općenito visoko kvalifikovana radna snaga) diljem svijeta mogu povezati. Tako, na primjer, zdravstveni radnici u razvijenom svijetu nerijetko imaju većinu svog radnog portfolia u drugim manje razvijenim zemljama. Pojednostavljena i kvalitetna komunikacija omogućava profesionalno djelovanje iz daljine, brza putovanja i veća saradnja između razvijenih zemalja uvode novu dinamiku rada u globalnom svijetu, što implicira potrebu da BiH investira više u angažman stručnjaka iz cijelog svijeta, s posebnim naglaskom na pripadnike bh. iseljeništva.

U kontekstu preporuka koje smo predstavili, naročito je bitno identificirati dvije ciljne skupine u budućim strategijama, i to: 1) poticanje povratka kvalificiranih radnika koji su napustili BiH i sada su osnaženi novim kompetencijama, vještinama i znanjima stečenim u inozemstvu (tzv. *Brain regain*) i 2) privlačenje potpuno novih talenata iz drugih regija (tzv. *Brain gain*). U BiH nešto jači fokus bi se trebao staviti na prvu skupinu i na intenziviranje povratka dijaspore kroz stvaranje pretpostavki za poboljšanje životnog standarda, s obzirom da su potencijali bh. dijaspore izuzetno veliki. Povratnici će donijeti kvalitetno obrazovanje s vrhunskih svjetskih univerziteta, vrijedno radno iskustvo i vještine, poduzetničke inicijative i nove aspiracije rasta ali i mrežne kontakte ustanovljene diljem svijeta. Stoga ovakve migracije treba čak i poticati, ali simultano razvijati infrastrukturu za njihov povratak. Jedan od boljih regionalnih primjera je Albanija u kojoj većinu privatnog biznisa vode ljudi koji su nekada živjeli van zemlje. Također, 20% uposlenih u administraciji Albanije školovalo se u inostranstvu i potom vratilo, te se tako planski i postepeno mijenja cijeli sistem i način razmišljanja, ali i potiču pozitivne priče o mogućnostima nakon povratka u zemlju porijekla. U EU kontekstu, slične pozitivne trendove povratka trenutno bilježi Poljska, koja nakon velikog vala emigracija u skorijoj prošlosti sada svjedoči povratku stanovništva u zemlju, ali nakon što je socioekonomski ambijent u relativno kratkom periodu značajno poboljšan. Ovo su iskustva koja Bosna i Hercegovina ne treba ignorirati, već iz njih učiti, i na ovakvim primjerima razvijati vlastite strategije i politike.

6.4. PROMJENA RETORIKE U JAVNOM PROSTORU

Nakon uvida u stavove mladih o važnim aspektima društvenog i političkog života kroz kvalitativno istraživanje ove Studije, može se zaključiti kako je kolektivni pesimizam među mladom populacijom posljedica općeg nezadovoljstva institucionalnim okruženjem koje snosi ponajveću odgovornost za

upravljanje društvom, zatim osjećaj nemogućnosti utjecaja na trenutnu situaciju putem, između ostalog, političke participacije, kao i negativan pogled na perspektivnu budućnost u zemlji. Dodavši tome visoku stopu nezaposlenosti mladih, ova kategorija bh. stanovništva ima nerijetko osjećaj da im kao najbolja životna strategija ostaje napustiti zemlju u kojoj se nisu uspjeli situirati ili ne očekuju da će to biti ostvarivo u relativno kratkom periodu.

U provedenom istraživanju smo imali priliku vidjeti da su efekti percepcije nepovoljne političke i ekonomske situacije bitno pogoršani u periodu od samo 10 godina. Ovakvi rezultati sugeriraju da je socioekonomski ambijent u BiH preuzeo primat utjecaja na pojačane želje za emigriranjem od individualnih karakteristika koje su dominirale deceniju ranije, o čemu smo već govorili. Ovakvi rezultati, između ostalog, daju nam signal da stalna politička i ekonomska nestabilnost i neizvjesnost, te slab ekonomski razvoj uveliko povećavaju intencije napuštanja BiH. Smatramo da ovakve percepcije dodatno naglašava i značajno uvećava negativna populistička retorika u javnom prostoru, koja dovodi do toga da je percepcija aktuelnog stanja među domaćim stanovništvom vjerovatno gora od stvarne socioekonomske situacije na terenu.

U BiH su politička situacija i stvaranje atmosfere straha i besperspektivnosti velika prepreka u odluci mladih da ostanu živjeti u BiH, ali i za povratak nakon što steknu iskustvo života u razvijenim zemljama s boljim uslovima za život. To je pokazalo i naše kvalitativno istraživanje, u kojem su pojedinci iznosili mišljenje da se u drugim zemljama fokusiraju na pozitivne teme i bave se sobom, dok se u medijima iz BiH jako često govori o sukobu, o međuetničkim problemima, pa čak i o ratu. Smatramo da u budućoj medijskoj retorici treba s većom pažnjom pristupiti osjetljivim temama, a nikako pretjerano naglašavati često populističke strategije pojedinih političkih opcija koje djeluju u BiH ili regiji.

Važnost retorike i kreiranja pozitivnog narativa i imidža zemlje u stimulaciji zadržavanja stanovništva i smanjenja emigracija primijetili su, naravno, mnogi autori. Tako Stilwell i ostali (2004) skreću pažnju na to da se jezički pomak kreće s “bijega ljudskog kapitala” i “odliva mozgova” na “profesionalnu mobilnost” ili “cirkulaciju kadra”. To je narativ koji bi se trebao usvojiti u javnom diskursu BiH, prvenstveno u medijima (vidi poglavlje Osvrt na medijsko izvještavanje), ali i u političkoj i akademskoj retorici.

Stavovi koji se iznose u javnom prostoru mogu predstavljati snažne prepreke ljudima da se vrate u BiH, ili isto tako i za mnoge talente da odluče ostatu u zemlji. Jedna od ključnih prepreka, što pokazuju mnoga istraživanja,

upravo jeste ukupna reputacija regije, države, lokaliteta. Iako zvuči jednostavno kao preporuka, to naravno jeste veoma složen fenomen za bosansko-hercegovački kontekst jer ne postoji konzistentna politička volja da se unaprijedi imidž destinacije i promoviše kvalitet života. Postoje ozbiljne političke prepreke u kreiranju pozitivne životne atmosfere ili unapređenja osjećaja pripadnosti Bosni i Hercegovini. Sistemsko rješenje zahtijevalo bi pro-društvenu političku angažiranost i promjenu političke klime i diskursa, što jeste prioritet ali čini se još uvijek daleko od stvarnog političkog djelovanja na terenu. Međutim, ovakve pomake je ipak moguće napraviti kroz transformacijske lidere, kako na višim upravljačkim nivoima, tako i u lokalnim zajednicama. Promjena narativa, uz korištenje razvojnih ideja, pozitivnih primjera, ali i provjerenih podataka, smanjit će želju mladih za odlaskom, jer i sami kažu: **#neželimotići i #ovdježelimdaživim.**

7. ZAKLJUČCI

Trend iseljavanja stanovništva iz Bosne i Hercegovine s razlogom izaziva zabrinutost u javnosti. Ovo interdisciplinarno pitanje izučava se u različitim naučnim granama, ali je i u fokusu medija te brojnih domaćih i međunarodnih diskusija. Intencije emigriranja iz Bosne i Hercegovine su tema o kojoj se svakodnevno govori u ovoj zemlji, ali se nažalost relevantni podaci vrlo rijetko mogu pročitati ili čuti u javnom diskursu. Jedan od razloga za to je heterogenost migracijske statistike, drugo bi bili paušalni zaključci koji se pojavljuju u raznim kontekstima, treći možda potreba da se problematiziraju neka pitanja koja odgovaraju aktuelnom političkom diskursu.

Tim stručnjaka iz ekonomskih, pravnih i socioloških nauka Univerziteta u Sarajevu je pod okriljem Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine tokom 2019. godine proveo istraživanje sa sljedećim ciljevima:

- (1) analizirati aktuelnu demografsku sliku BiH i sagledati kako se problem emigracija kratkoročno i dugoročno reflektira u našem društvu;
- (2) sumirati zvanične podatke iz relevantnih domaćih i međunarodnih izvora, ali isto tako navesti i one nezvanične, kao što su medijski navodi;
- (3) analizirati pravnu regulativu koja pospješuje ili onemogućava emigracije, i to u zemljama koje predstavljaju najvažnije primaoce naših migranata: Njemačka, Austrija i Slovenija;
- (4) provesti opsežnu kvantitativnu studiju na relevantnom uzorku u cijeloj BiH te deskriptivnom statistikom predstaviti dobijene rezultate, a ekonometrijskim modelom identificirati sistemske faktore emigracijskih aspiracija državljana BiH;
- (5) provesti relevantno kvalitativno istraživanje intervjuirajući osjetljive kategorije (IT sektor, ljekari i medicinsko osoblje, studenti) kako među stanovnicima u BiH tako i među emigrantima, pa čak i povratnicima u BiH;

- (6) ponuditi strateške smjernice na osnovi gore navedenog, koje mogu poslužiti donosiocima odluka u daljem planiranju politike suzbijanja iseljavanja iz BiH.

Bosna i Hercegovina bilježi permanentan demografski gubitak kao posljedicu prevage negativnih nad pozitivnim komponentama ukupnog kretanja stanovništva. Drugim riječima, mortalitet i emigracija dominantniji su u odnosu na natalitet i imigraciju, što generira ukupnu depopulaciju i istovremeno pospješuje starenje stanovništva kao jedan od vodećih izazova savremenog bh. društva. Uslijed takvih populacijskih procesa, biološka regresija sve više dobiva na intenzitetu. Stoga bi se povećanje stope rađanja i smanjenje trajnog odlaska populacije koja čini jezgro fertilnog i radnog kontingenta trebali nametnuti kao prioritetni ciljevi svih nivoa vlasti. U tom smislu, nužno je kreirati set odgovarajućih mjera pronatalitetne politike, kombinirajući sva tri instrumenta (finansijski transferi, usluge i zagarantirano vrijeme za skrb o djetetu, posebno u najranijoj dobi), povećati stopu zaposlenosti mladih te uskladiti prosječne zarade sa stvarnim troškovima života. Zbog evidentnog pustošenja cijelih lokalnih zajednica u državi, uz pronatalitetnu, važno je paralelno provoditi i redistributivnu populacijsku politiku kako bi se osigurala demografska opstojnost nemalog broja urbanih i ruralnih naselja.

Iz analize priloga u masovnim medijima koji se odnose na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, evidentno je postojanje intencije da se istakne masovnost pojave. Nerijetko je problem upravo neselektivno, tendenciozno i populističko izvještavanje medija na ovu temu. Ovisno o pristupu temi te kredibilnosti konsultiranog/ih izvora, variraju podaci o broju iseljenih osoba iz države u određenom vremenskom periodu. Iako Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice i Ministarstvo sigurnosti BiH rade na prikupljanju podataka o iseljavanju, evidentno je da u BiH ne postoje potpuni i relevantni podaci o broju emigranata. Dostupni podaci EU pokazuju da je trend iseljavanja iz BiH u porastu. U 2018. godini je odobren boravak za 54.107 viza u 32 zemlje Evrope. Ako se tome doda 287 migrantskih viza za SAD te 70 stalnih boravišnih dozvola za Australiju, dobijamo broj od 54.464 osobe koje su se iselile u navedene zemlje. Ovo vjerovatno predstavlja većinu emigranata iz BiH u 2018. godini. Najviše zabrinjava podatak da se ovaj trend konstantno uvećava u proteklih 10 godina. Ipak, vrlo je važno pri tome voditi računa o strukturi izdatih boravišnih dozvola, s obzirom na to da je 42% njih izdato na period do godinu dana, a to može značiti da je riječ o privremenim migracijama koje treba različito tretirati. Drugo pitanje koje se apsolutno zanemaruje jeste broj

povratnika u BiH, gdje podaci pokazuju da se samo iz Njemačke u 2016. godini 16.355 osoba vratilo u BiH, te 12.088 u 2017.

Prikupljeni primarni podaci na reprezentativnom uzorku od 2.028 ispitanika ukazuju na to da 34% ispitanika ima aspiracije prema trajnom emigriranju iz BiH, a 24% prema privremenom (što se može i pozitivno odraziti na razvoj BiH), koje su izraženije kod osoba s VŠS i više u odnosu na osobe sa SSS. Na pitanje koje se ticalo osnovnog razloga zbog kojeg razmišljaju o napuštanju BiH, na osnovi ponuđenih odgovora, najviše ispitanika koji su izrazili namjeru odlaska kao razlog je navelo problem opće sigurnosti (38%), dok je 49% ispitanika svoj potencijalni odlazak vezalo za posao (35% za pronalazak bolje plaćenog posla i 14% onih koji su nezaposleni te žele naći posao van BiH). Najveći broj ispitanika je kao ključne probleme s kojima se susreću građani BiH naveo nezaposlenost (47,4%), nepotizam, mito i korupciju (46%), životni standard (gdje su grupisani odgovori vezani za ekonomiju, finansije, plate, penzije, uslove rada, visoke cijene i sl.) (39,7%) te politiku (u koju su grupisani odgovori vezani za vlast i zakone) (32,6%). Kao jedan od potencijalnih razloga namjere odlaska iz BiH ispitanici navode zabrinutost za vlastitu budućnost, a posebno budućnost svojih potomaka. S tim u vezi, 68% stanovnika BiH je zabrinuto za svoju budućnost u BiH, dok samo 11% nema ovaj osjećaj. Ispitanici imaju generalno lošu percepciju o radu i funkcioniranju institucija na svim nivoima vlasti. Nadalje, ispitanici su se izjasnili koje su to goruće stvari koje je potrebno promijeniti da bi se smanjile emigracijske aspiracije. Najveći broj ispitanika, čak 44%, izjasnio se da bi im bolja ekonomska situacija (izgradnja fabrika, mogućnost zapošljavanja, veće plate, poticaji, povećanje životnog standarda) umanjila želju za napuštanjem BiH. Potom, promjene političke vlasti na svim nivoima i promjene zakona, kao i sprovođenje reformi u zdravstvu, obrazovanju i sudstvu, doprinijeli bi smanjenju odlaska građana BiH. Bitno je napomenuti da se emigracijske aspiracije, kao i razlozi za odlazak građana te ocjene života u BiH, ne razlikuju značajno između ispitanika iz FBiH i RS.

Nalazi empirijskog dijela studije jasno pokazuju da su intencije migriranja iz Bosne i Hercegovine jedan kompleksan društveni fenomen koji je pod uticajem čitavog niza faktora koji se tiču samog pojedinca, okruženja u kome živi i postkonfliktnih izazova u društvu. U predmetnoj studiji imali smo priliku posmatrati aspiracije prema napuštanju BiH u dinamičkom kontekstu s raskorakom od jedne decenije, što ovom istraživanju daje dodatnu vrijednost. Dobijeni nalazi pokazuju da je značaj individualnih faktora kao pokretača migracije (starost, bračni status, obrazovanje, zaposlenost i drugo)

u drugom planu u odnosu na faktore koji se tiču socioekonomskog okruženja. Iako mlađi pojedinci pokazuju za oko 17% jače emigracijske intencije od starijih, ovakav rezultat ne iznenađuje, a u dinamičkom kontekstu ovaj efekat je značajno smanjen. S druge strane, percepcija političke nestabilnosti (19%), lošeg ekonomskog stanja u zemlji i institucionalne neefikasnosti jesu faktori koji ponajviše doprinose visokim intencijama emigriranja iz zemlje.

Dobijene rezultate kvantitativnog istraživanja u potpunosti potvrđuje i kvalitativno istraživanje. Naši ispitanici su primijetili da neuređen sistem u BiH (od obrazovnog i zdravstvenog sistema, pa do povjerenja u političke elite) negativno doprinosi njihovom kvalitetu života i zato se odlučuju na odlazak. U potrazi za sistemskim rješenjima i društvima u kojima su cijenjeni kao pojedinci, jedino se dvoume zbog porodice koju bi ostavili u BiH. Vrlo je upečatljivo i mišljenje da su u BiH preopterećeni problemima, negativnim stavovima i retorikom koja im onemogućava da se fokusiraju na sebe i da se razvijaju kao profesionalci i kao individue.

Prethodna analiza i provedeno istraživanje jasno ukazuju na to da bi aspiracije prema iseljavanju iz BiH bile smanjene hitnim i sistemskim provođenjem društveno-ekonomsko-političkih reformi. Povećanje ekonomskog blagostanja, hitna politička stabilizacija te unapređenje efikasnosti institucija definitivno će unaprijediti ukupni životni standard u BiH te omogućiti građanima da se fokusiraju na svoju svakodnevnicu i sebe. Međutim, kako su ove reforme izuzetno zahtjevne, dugotrajne i ne rješavaju samo pitanje emigracija i skoro da su općepoznate, ova studija se fokusira na konkretnija pitanja koja bi trebalo detaljnije razraditi strategijom u svrhu sprečavanja dalje eskalacije problema emigracija. To su:

- a) društveno-ekonomske reforme,
- b) kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje stručnog kadra,
- c) stimulisanje povratka i suradnje s dijasporom i
- d) promjena retorike u javnom prostoru.

Problem odlaska stručnih kadrova nije svojstven samo za BiH već više-manje za sve zemlje svijeta i neki visoko traženi kadrovi ne bi se mogli zadržati čak ni nakon provedenih reformi. Ipak, ovi kadrovi se trebaju prepoznati, kao i njihova uloga i značaj u društvu, ali treba i unaprijediti njihovu mogućnost za napredovanje u svojim strukama unutar BiH. Prepoznavanje ovih skupina stručnjaka, otvaranje dijaloga s njima i veća posvećenost njihovim postignućima i zalaganjima kreirala bi stimulativno okruženje unutar BiH. Druga grupa na koju se treba obratiti pažnja jesu osobe koje odlaze na usavršavanje i/ili privremeno napuštaju BiH. Oni se vraćaju s unaprijedenim

znanjima, vještinama i razvijenim kontaktima te su uveliko vrijedni za BiH. Potrebno je ove osobe brže i lakše reintegrirati u društvo kako bi bili stimulisani da ostanu, a ne da ponovno emigriraju. U okviru druge smjernice prepoznamo još jednu grupu, a to je dijaspora. Domaći stručnjaci koji žive u razvijenim društvima imaju pristup aktuelnim trendovima i modernoj tehnologiji u svojoj struci i vrlo je važno iskoristiti njihova znanja i kontakte za kolaborativne mreže s njihovim kolegama u BiH. Konačno, negativna retorika u javnom prostoru u BiH izuzetno je destimulirajući faktor za ostanak, posebno mladih. Ovom faktoru svako može doprinijeti u svom okruženju kroz transformacijske lidere i tako stvoriti uslove da se mladi fokusiraju na sebe i sebi važne stvari, bez konstantnog opterećenja nametnutog negativnim narativom u javnom diskursu.

LITERATURA

- Adams, R. H. Jr. i Page, J. (2003). *International migration, remittances, and poverty in developing countries*. World Bank Policy Research Working Paper No. 3179. <http://documents.worldbank.org/curated/en/991781468779406427/International-migration-remittances-and-poverty-in-developing-countries>.
- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A Theory of Planned Behaviour, u: Kuhl, J. i Beckmann, J. (ur.) *Action control: from cognition to behavior* (Softcover reprint of the hardcover 1. ed. 1985). Berlin: Springer, str. 11–39.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
- Ajzen, I. (2011). *Attitudes, personality and behavior* (2. ed., reprint). Maidenhead: Open Univ. Press.
- Akee, R. (2010). Who Leaves? Deciphering Immigrant Self-Selection from a Developing Country. *Economic Development and Cultural Change*, 58(2), 323–344.
- Armitage, C. J. i Conner, M. (2001). Efficacy of the Theory of Planned Behaviour: A meta-analytic review. *British Journal of Social Psychology*, 40(4), 471–499.
- Bahna, M. (2008). Predictions of Migration from the New Member States after Their Accession into the European Union: Successes and Failures. *International Migration Review*, 42(4), 844–860.
- Bana, L. (2016). Brain Circulation, the Phenomenon and Challenges. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(1), 158–165.
- Berry, J. W. (2001). A Psychology of Immigration. *Journal of Social Issues*, 57(3), 615–631.
- BHAS (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine: Konačni rezultati*. Sarajevo: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/konacni-rezultati-popisa-2013/>
- BHAS (2017). *Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskog stanovništva (Knjiga 01)*. Sarajevo: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/konacni-rezultati-popisa-2013/>.
- BHAS (2018a). *Saopćenje. Demografija i socijalne statistike. Unutrašnje migracije u Bosni i Hercegovini za 2017. godinu*. God. IX, br. 1. Sarajevo: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/DEM_02_2017_Y1_0_BS.pdf.
- BHAS (2018b). *Anketa o radnoj snazi 2018*. Tematski bilten 10. Sarajevo: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf.

- BHAS (2018c). *Demografija 2017*. Tematski bilten 02. Sarajevo: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2019/DEM_00_2017_TB_0_HR.pdf.
- BHAS (2018d). *Demografija u Brčko Distriktu BiH 2013–2017. godina*. God. 17, br. 6. Brčko: Bosna i Hercegovina, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. http://www.bhas.ba/publikacije/bd/BRC_2018_001_DEM.pdf.
- Billari, F. C. i Kohler, H. (2004). Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161–176.
- Billari, F. C., Castiglioni, M. P., Martín, T. C., Michielin, F. i Ongaro, F. (2002). Household and union formation in a Mediterranean fashion: Italy and Spain, u: Klijzing, E. i Corijn M. (ur.) *Comparative Research on Fertility and the Family in Contemporary Europe: Findings and Lessons*, vol. 2. New York / Geneva: United Nations, 17–41.
- Borozan, Đ. (2014). Understanding gendered aspects of migration aspiration and motives of university students by multivariate statistical methods. *Croatian Operational Research Review*, 5(1), 49–66.
- Bošnjović, I. (1990). *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bošnjović, I. (2006). Demografska budućnost i djelotvorna polikulturna zajednica Bosne i Hercegovine. *Pregled*, 3, 175–192.
- Brockhoff, M. i Eu, H. (1993). Demographic and Socioeconomic Determinants of Female Rural to Urban Migration in Sub-Saharan Africa. *International Migration Review*, 27(3), 557–577.
- Buster, J., (n. d.). *Brain drain and development policy*. Maastricht University. Dostupno na <https://www.merit.unu.edu/themes/6-migration-and-development/is-academy/is-academy-research/brain-drain-and-development-policy/>.
- Bužinkić, E. i Kranjec, J. (2013). *Pregled pravnog i institucionalnog okvira za zaštitu stranaca u Hrvatskoj. Temat: Djeca bez pratnje te slučajevi rasizma i ksenofobije u 2012. godini*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- Caragliu, A., Del Bo, C., de Groot, H. i Linders, G.-J. (2013). Cultural determinants of migration. *The Annals of Regional Science*, 51(1), 7–32.
- Carrington, W. J. i Detragiache, E. (1999). How extensive is the brain drain? *Finance & Development, A Quarterly Magazine of International Monetary Fund*, 36(2). Dostupno na: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1999/06/carringt.htm>.
- Castles, S., de Haas, H. i Miller, M. J. (2014). *The age of migration: international population movements in the modern world* (Fifth edition). New York: Guilford Press.
- CBBH (2018). *Godišnji izvještaj 2017*. Sarajevo: Centralna banka BiH. file:///C:/Users/DT%20User%205/Desktop/Super%20Mario%2064%20(U)%20[!]/GI_bos_v2%20za%20web.pdf.
- Constantinou, S. T. i Diamantides, N. D. (1985). Modeling International Migration: Determinants of Emigration from Greece to the United States, 1820–1980. *Annals of the Association of American Geographers*, 75(3), 352–369.
- Creighton, M. J. (2013). The role of aspirations in domestic and international migration. *The Social Science Journal*, 50(1), 79–88.
- Čapeta, T. (2009). Pravni akti Europske unije, u: Rodin, S., Čapeta, T. i Goldner, I. (ur.) *Reforma Evropske unije – Lisabonski ugovor*. Zagreb: Narodne novine, 119–140.
- Dalen, H. van i Henkens, K. (2008a). *Emigration Intentions: Mere Words or True Plans? Explaining International Migration Intentions and Behavior*. Discussion Paper No.

- 2008–60. Tilburg University, Center for Economic Research. <https://econpapers.repec.org/paper/tiutiucen/d78ea768-e1d5-4a80-baff-2f4b3ece7a01.htm>.
- Dalen, H. van i Henkens, K. (2013). Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005–10. *Population Studies*, 67(2), 225–241.
- Dalen, H. van, Groenewold, G. i Schoorl, J. (2005). Out of Africa: what drives the pressure to emigrate? *Journal of Population Economics*, 18(4), 741–778.
- De Haas, H. (2008). Migration and development: A theoretical perspective. *IMI Working Paper Series*, 09. <https://www.imi-n.org/publications/wp-09-08>.
- De Jong, G. F. (2000). Expectations, gender, and norms in migration decision-making. *Population Studies*, 54(3), 307–319.
- Dodani, S. i LaPorte, R. E. (2005). Brain drain from developing countries: how can brain drain be converted into wisdom gain? *Journal of the Royal Society of Medicine*, 98(11), 487–491.
- Dustmann, C. (2003). Children and return migration. *Journal of Population Economics*, 16(4), 815–830.
- Duval, L. i Wolff, F.-C. (2016). Emigration intentions of Roma: evidence from Central and South-East Europe. *Post-Communist Economies*, 28(1), 87–107.
- Efendic, A. (2016). Emigration intentions in a post-conflict environment: evidence from Bosnia and Herzegovina. *Post-Communist Economies*, 28(3), 335–352.
- Efendic, A. i Pugh, G. (2015). Institutional effects on economic performance in post-socialist transition: A dynamic panel analysis. *Acta Oeconomica*, 65(4), 503–523.
- Efendic, A. i Pugh, G. (2018). The effect of ethnic diversity on income – an empirical investigation using survey data from a post-conflict environment. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 12, 1–34.
- Efendic, A., Pugh, G. i Adnett, N. (2011). Confidence in formal institutions and reliance on informal institutions in Bosnia and Herzegovina: An empirical investigation using survey data. *Economics of Transition*, 19(3), 521–540.
- Efendić, A., Babić, B. i Rebmann, A. (2014). *Diaspora and development Bosnia and Herzegovina*. Swiss Development Agency.
- Emirhafizović, M. (2018). Kad demografska zima zakuca na vrata: Denatalitet i prirodna depopulacija u Bosni i Hercegovini. *Context*, 5(1), 7–24.
- Emirhafizović, M. i Zolić, H. (2017). Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne i Hercegovine, u: Cvitković, I. (ur.), *Demografske i etničke promjene u BiH*. Posebna izdanja, knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 9. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 11–26.
- Europski parlament (2014). *Informativni članci o Europskoj uniji*. Europski parlament. <https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/ce72e773-2daa-4638-ac38-5c7b9bf04c85/language-hr/format-PDF/source-search>.
- Europski parlament (2017). *Informacijski članci o Europskoj uniji*. <https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/589ace8f-4049-11e7-a9b0-01aa75ed71a1/language-hr/format-PDF>.
- Fawcett, J. T. (1985). Migration psychology: New behavioral models. *Population and Environment*, 8(1), 5–14.
- Friebel, G., Gallego, J. i Mendola, M. (2013). Xenophobic attacks, migration intentions, and networks: evidence from the South of Africa. *Journal of Population Economics*, 26(2), 555–591.

- FZS (2018a). *Unsko-sanski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-1-Unsko-sanski-kanton.pdf>.
- FZS (2018b). *Kanton Posavski u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-2-Kanton-Posavski.pdf>.
- FZS (2018c). *Tuzlanski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-3-Tuzlanski-kanton.pdf>.
- FZS (2018d). *Zeničko-dobojski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-4-Zeni%C4%8Dko-dobojski-kanton.pdf>.
- FZS (2018e). *Bosansko-podrinjski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-5-Bosansko-podrinjski-kanton.pdf>.
- FZS (2018f). *Srednjobosanski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-6-Srednjobosanski-kanton.pdf>.
- FZS (2018g). *Hercegovačko-neretvanski kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-7-Hercegova%C4%8Dko-neretvanski-kanton.pdf>.
- FZS (2018h). *Zapadnohercegovački kanton u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-8-Zapadnohercegova%C4%8Dki-kanton.pdf>.
- FZS (2018i). *Kanton Sarajevo u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-9-Kanton-Sarajevo.pdf>.
- FZS (2018j). *Kanton 10 u brojka*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-10.pdf>.
- Garip, F. i Asad, A. L. (2015). Migrant Networks, u: Scott, R. A. i Buchmann, M. C. (ur.) *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, 1–13.
- Gibson, J. i McKenzie, D. (2009). *The Microeconomic Determinants of Emigration and Return Migration of the Best and Brightest: Evidence from the Pacific*. Discussion Paper Series, IZA DP No. 3926. <http://ftp.iza.org/dp3926.pdf>.
- Grebo, Z. (1975). *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*. Sarajevo: Svjetlost.
- Grebo, Z. (1985). Stanovništvo Bosne i Hercegovine 1980-tih godina. *Pregled*, 11–12, 1263–1295.
- Halilovich, H. (2012). Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora: Trans-local communities: Bosnians in diaspora. *International Migration*, 50(1), 162–178.
- Halilovich, H. (2013a). Bosnian Austrians: Accidental Migrants in Trans-local and Cyber Spaces. *Journal of Refugee Studies*, 26(4), 524–540.
- Halilovich, H. (2013b). *Places of pain: forced displacement, popular memory, and trans-local identities in Bosnian war-torn communities*. New York: Berghahn Books.
- Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), 585–605.
- Horiuchi, S. i Preston, S. H. (1988). Age-specific growth rates: the legacy of past population dynamics. *Demography*, 25(3), 429–441.
- International Agency for Source Country Information / International Organization for Migration – IASCI / IOM. (2010). Maximizing the development impact of migration-

- related financial flows and investment to Bosnia and Herzegovina – The study prepared for the ministry of human rights and refugees of BiH. Geneva: IOM.
- Ivlevs, A. i King, R. (2012). Family Migration Capital and Migration Intentions. *Journal of Family and Economic Issues*, 33(1), 118–129.
- Jahjah, S., Chami, R. i Fullenkamp, C. (2003). *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?* International Monetary Fund. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/Are-Immigrant-Remittance-Flows-a-Source-of-Capital-for-Development-16801>.
- Keilman, N. (2003). *Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe*. Population studies, No. 43. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Kennan, J. i Walker, J. R. (2011). The effect of expected income on individual migration decisions. *Econometrica*, 79(1), 211–251.
- Krieger, H. i European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2004). *Migration trends in an enlarged Europe*. Luxembourg: Publications Office.
- Loschman, C. i Siegel, M. (2013). *The Influence of Vulnerability on Migration Intentions in Afghanistan*. MERIT Working Papers 038. United Nations University – Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT). <https://ideas.repec.org/p/unm/unumer/2013038.html>.
- Lovo, S. (2014). Potential migration and subjective well-being in Europe. *IZA Journal of Migration*, 3(1), 24.
- Lu, M. (1998). Analyzing Migration Decisionmaking: Relationships between Residential Satisfaction, Mobility Intentions, and Moving Behavior. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 30(8), 1473–1495.
- Lucas, R. i Stark, O. (1985). Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy*, 93(5), 901–918.
- Markotić, A. (1985). Migracijska strana demografskog razvitka Bosne i Hercegovine. *Pregled*, 11-12, pp. 1309-1327.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431.
- McDonald, P. (2008). Very Low Fertility: Consequences, Causes and Policy Approaches. *The Japanese Journal of Population*, 6(1), 19–23.
- McKenzie, D. i Rapoport, H. (2010). Self-Selection Patterns in Mexico-U.S. Migration: The Role of Migration Networks. *The Review of Economics and Statistics*, 92(4), 811–821.
- MFTBiH i TUNBiH (2010) *Napredak u realizaciji Milenijumskih razvojnih ciljeva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ministarstvo finansija i trezora Bosne i Hercegovine / Tim Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini.
- MHRRBiH (2016). *Diaspora and development of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina.
- Migali, S. i Scipioni, M. (2018.). *A global analysis of intentions to migrate*. JRC111207. Ispra: European Commission. https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/technical_report_on_gallup_v7_finalpubsy.pdf.
- Misita, N. (2007). *Osnovi prava Evropske unije*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
- MLJPiBiH (2016). *Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljništva*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sektor za iseljništvo.

- MSBiH (2018). *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2017. godinu*. Sarajevo: Ministarstvo sigurnosti BiH, Sektor za imigraciju. http://msb.gov.ba/PDF/MIGRACIONI%20PROFIL_2017_%20BOS_FINAL.pdf
- MSBiH (2019). *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2018. godinu*. Sarajevo: Ministarstvo sigurnosti BiH, Sektor za imigraciju. <http://www.msb.gov.ba/PDF/010720191.pdf>
- Nielsen, T. M. i Riddle, L. (2009). Investing in Peace: The Motivational Dynamics of Diaspora Investment in Post-Conflict Economies. *Journal of Business Ethics*, 89(S4), 435–448.
- Papić, Ž. (2009). Jačanje socijalnog uključivanja i NVO-a: Uloga NVO Fondacije za socijalno uključivanje, u: Ninković-Papić, R. (ur.) *Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo – praktični koraci*. Sarajevo: Nezavisni biro za humanitarna pitanja – IBHI, 32–54.
- Pasovic, E. i Efendic, A. S. (2018). Informal Economy in Bosnia and Herzegovina – An Empirical Investigation. *South East European Journal of Economics and Business*, 13(2), 112–125.
- Peace, S, Dittmann-Kohli, F., Westerhof, G. i Bond, J. (2007). The Ageing World, u: Bond, J., Peace, S., Dittmann-Kohli, F. i Westerhof, G. (ur.) *Ageing in Society: European Perspectives on Gerontology* (3rd ed.). London / Los Angeles / New Delhi / Singapore: SAGE Publications.
- Perišin, T. (2009). Razgraničavanje ovlasti Evropske unije i država članica, u: Rodin, S., Čapeta, T. i Goldner, I. (ur.) *Reforma Evropske unije – Lisabonski ugovor*. Zagreb: Narodne novine, 219–237.
- Poston, D. i Bouvier, L. (2010). *Population and society: an introduction to demography*. New York: Cambridge University Press.
- Purišević, F. (2019). (Ne)dostatnost legislative Međunarodne organizacije rada (MOR) i nacionalnog radno-pravnog zakonodavstva Bosne i Hercegovine o migracijama njenih građana u Evropsku uniju. Sarajevo.
- Ravenstein, E. G. (1889). The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241.
- RZS BiH (1991). *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku Bosne i Hercegovine.
- RZS RS (2019). *Bilten Demografska statistika*. Banja Luka: Republički zavod za statistiku RS.
- Selanec, G. (2009). Povelja temeljnih prava Evropske unije, u: Rodin, S., Čapeta, T. i Goldner, I. (ur.) *Reforma Evropske unije – Lisabonski ugovor*. Zagreb: Narodne novine, 173–218.
- Simmons, A. B. (1985). Recent studies on place-utility and intention to migrate: An international comparison. *Population and Environment*, 8(1), 120–140.
- Stark, O. i Bloom, D. (1985). The New Economics of Labor Migration. *American Economic Review*, 75(2), 173–178.
- Stilwell, B., Diallo, K., Zurn, P., Vujicic, M., Adams, O. i Dal Poz, M. (2004). Migration of health-care workers from developing countries: strategic approaches to its management. *Bulletin of the World health Organization*, 82, 595–600.
- Svjetska banka. (2017). *Migration and Remittances Data*. <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>.
- Thissen, F., Fortuijn, J. D., Strijker, D. i Haartsen, T. (2010). Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, The Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 26(4), 428–436.

- Todaro, M. P. (1996). Income expectations, rural-urban migration and employment in Africa. *International Labour Review*, 135(3–4), 421–444.
- Tonoyan, V., Strohmeier, R., Habib, M. i Perlitz, M. (2010). Corruption and Entrepreneurship: How Formal and Informal Institutions Shape Small Firm Behavior in Transition and Mature Market Economies. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 34(5), 803–831.
- Troskot, Z. i Prskalo, M. E. (2018), *Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: Slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet u Zagrebu
- Turčilo, L. i Buljubašić, B. (2017). *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu = Heinrich Böll Foundation, Office for Bosnia and Herzegovina.
- Udovičić, R. (2012). Mediji i novinarski profesionalizam: Degradacija profesionalnog novinarstva u BiH, u: Turčilo, L. i Buljubašić, B. (ur.) *Vjerodostojnost medija – izazovi globalizacije i specifičnosti regiona*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Institut za društvena istraživanja, 225–244.
- UNDP BiH (2000–2010). *Early warning system reports (quarterly and annual surveys)*. Sarajevo: UNDPBiH.
- United Nations (2016) *World Fertility Patterns 2015 Data Booklet*. <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/fertility/world-fertility-patterns-2015.pdf> (pristupljeno 19. 11. 2018).
- Vajzović, E., Džihana, A., Hilbert, M., Ibrahimbegović Tihak, V. Bakić, S. i Kulenović, F. (2018). *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf (pristupljeno 1. 7. 2019).
- Wertheimer-Baletić, A. (2005). Razmatranja o posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37(1), 377–388.
- Williams, N. i Efendic, A. (2019). Internal displacement and external migration in a post-conflict economy: Perceptions of institutions among migrant entrepreneurs. *Journal of International Entrepreneurship*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10843-019-00244-5>.
- Williams, N. i Vorley, T. (2017). Fostering productive entrepreneurship in post-conflict economies: the importance of institutional alignment. *Entrepreneurship & Regional Development*, 29(5–6), 444–466.
- Yang, X. (2000). Determinants of Migration Intentions in Hubei Province, China: Individual versus Family Migration. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 32(5), 769–787.
- Zbinden, M., Dahinden, J. i Efendic, A. (2016). *Diversity of migration in South-East Europe*. New York, NY: Peter Lang.

Pravni akti:

- Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, Aneks 6 – Sporazum o ljudskim pravima. https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2013041003183431bos.pdf
- Deklaracija o ljudskim pravima pojedinaca koji nisu državljani države u kojoj žive (1985), Evropska konvencija o naseljavanju (1955)

Evropska konvencija o pravnom statusu radnika migranata (1977)
Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda (1950)
Evropska socijalna povelja (1996)
Evropski sporazum o propisima koji uređuju kretanje osoba između država članica Vijeća Evrope (1957)
Evropski sud za ljudska prava. www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basic.texts/accessioneu&c=
Konvencija o pravima djeteta (1990)
Konvencija o priznavanju kvalifikacija u visokom obrazovanju u evropskoj regiji (1997)
Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica (1990)
Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1976)
Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1976)
Opšta deklaracija o ljudskim pravima (1948). http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/081210_deklaracija_ljudska_prava.pdf
Službene novine FBiH 111/12
Službeni glasnik BiH 4/97, 13/97, 41/02, 6/03, 14/03, 88/15, 28/16
Službeni glasnik Distrikta Brčko 15/09, 19/09, 20/10
Službeni glasnik RS 24/09, 117/11
Sporazum između Europske zajednice i Bosne i Hercegovine o olakšicama kod izdavanja viza, Brisel, COM 2007. <http://www.msb.gov.ba/dokumenti/medjunarodni/?id=3428>
Ugovor o funkcioniranju Europske unije. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TXT>
Zakon o strancima BiH (Sl. gl. BiH 88/15)
Zakon o zapošljavanju, samozapošljavanju i radu stranaca (2015)

Web stranice:

<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/>
<https://data.gov.au/data/dataset/temporary-entrants-visa-holders>
<https://travel.state.gov/content/travel.html>
<http://www.bamf.de/EN/Migration/migration-node.html>
<http://www.foundalis.com/geo/worldch1.html>
<https://www.vzs.ba/index.php/vijece-za-stampu/internet-portali-u-bosni-i-hercegovini>
<https://www.dictionary.com/browse/media-literacy>
<https://analiziraj.ba/2018/12/26/masovna-iseljavanja-stanovnistva-iz-bih-sta-kazu-mediji/>
<https://www.vecernji.ba/vijesti/agencija-za-statistiku-nema-tocan-ucid-koliko-je-ljudi-napustilo-bih-1308707>
<https://www.fokus.ba/vijesti/bih/njemacki-mup-objavio-koliko-je-gradjana-bih-u-dvije-godine-odselilo-u-njemacku/1354852/>
<http://ba.n1info.com/Vijesti/a311262/BiH-napustilo-vise-od-50.000-ljudi.html>
<https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Za-dvije-godine-u-Njemacku-otislo-50000-gradjana-BiH-vratilo-se-28000/519284>
<https://www.bh-index.info/njemacki-mup-objavio-zvanicne-podatke-evo-koliko-je-bh-gradana-u-dvije-godine-odselilo-u-njemacku/>
https://www.biznisinfo.ba/evo-koliko-je-ljudi-iz-bih-otislo-u-njemacku-za-dvije-godine/?fbclid=IwAR3cfwFtJ6I33Qm8x8qvIA9_JeAVgktyJRM_v1BplfufzsS6PInfxpKoTg

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/sokantna-brojka-u-2018-godini-cak-53-520-drzavljana-bih-dobilo-boravisnu-dozvolu-u-eu/190812031>
<https://www.vecernji.ba/vijesti/cak-53-520-drzavljana-bih-prosle-godine-dobilo-boravisnu-dozvolu-u-eu-1338084>
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vise-od-50000-drzavljana-bih-dobilo-boravisne-dozvole-u-eu>
<https://www.6yka.com/novosti/samar-za-cijelo-drustvo-u-banjaluci-rodena-jedna-beba-u-zenici-nijedna>
<https://www.vecernji.ba/vijesti/agencija-za-statistiku-nema-tocan-uvod-koliko-je-ljudi-napustilo-bih-1308707>
<http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/12/IZVJE%C5%A0TAJ-O-KVALITETU-Anketa-o-radnoj-snazi-2018.pdf>
<https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/zapanjujuci-podaci-novi-pokazatelji-otkrivaju-koliko-u-bih-zaista-ima-stanovnika-429025>
<https://www.klix.ba/vijesti/bih/bih-za-deset-godina-izgubila-vise-od-250-hiljada-radno-sposobnih-stanovnika/190127024>
www.slobodnaevropa.org
www.undp.org
<https://www.swissinbih.ba/ba/project/4/dijaspora-za-razvoj-d4d>
<http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/BIH>

PRILOZI

I. Deskriptivna statistika varijabli korištenih u modeliranju

Varijabla	Broj opservacija	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.
<i>Zavisna varijabla</i>					
D_OUTFBH	1.584	0,45202	0,49785	0	1
<i>Individualne karakteristike i karakteristike domaćinstva</i>					
D_AGE	2.028	0,438363	0,496309	0	1
D_GENDER	2.028	0,404339	0,490885	0	1
D_EDUHIGH	2.028	0,414694	0,492791	0	1
D_EDUDNT	2.028	0,007396	0,085705	0	1
D_EMPLOYN	2.028	0,57002	0,495195	0	1
D_EMPLDNT	2.028	0,011834	0,108167	0	1
D_URBAN	2.028	0,448718	0,497486	0	1
D_LOWINCOMEN	2.028	0,180967	0,385085	0	1
D_LOWINCOM~T	2.028	0,215976	0,411599	0	1
D_MARRIED	2.002	0,600899	0,489836	0	1
D_RISK	2.028	0,732249	0,442897	0	1
<i>Socioekonomske determinante</i>					
D_BIHECWORSE	2.028	0,482742	0,499825	0	1
D_POLITICS	2.028	0,54142	0,498404	0	1
D_REMMIT	1.944	0,236111	0,424801	0	1
INSTITUTIONS	2.028	2,351948	0,727604	1	5
<i>Postkonfliktne determinante</i>					
D_ETHPROB	2.028	0,057692	0,233218	0	1
D_ETHPDNT	2.028	0,086785	0,281589	0	1
D_RETURNEN	2.028	0,047337	0,212412	0	1
D_INTMIGRA~N	2.028	0,173077	0,378407	0	1
D_REFUGREEN	2.028	0,010848	0,103613	0	1
D_MIGRANTDNT	2.028	0,016765	0,128423	0	1

Varijabla	Broj opservacija	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.
<i>Geografske regije</i>					
R_region_3	2.028	0,146943	0,354136	0	1
R_region_4	2.028	0,10355	0,304751	0	1
R_region_5	2.028	0,003945	0,062699	0	1
R_region_6	2.028	0,05572	0,229437	0	1
R_region_7	2.028	0,067554	0,251041	0	1
R_region_8	2.028	0,00789	0,088494	0	1
R_region_9	2.028	0,217949	0,412954	0	1
R_region_10	2.028	0,007396	0,085705	0	1
R_region_11	2.028	0,14497	0,352158	0	1
R_region_12	2.028	0,058185	0,234151	0	1
R_region_13	2.028	0,047337	0,212412	0	1
R_region_14	2.028	0,008876	0,093815	0	1
R_region_15	2.028	0,021203	0,144097	0	1
R_region_16	2.028	0,002959	0,054326	0	1
R_region_17	2.028	0,021696	0,145726	0	1
R_region_18	2.028	0,018245	0,133868	0	1

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

314.743(497.6)

STUDIJA o emigracijama : Bosna i Hercegovina / [autori Muris Čičić ... [et al.]. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2019. - 132 str. : graf. prikazi ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 182. Centar za sistemska istraživanja ; knj. 4)

Na spor. nasl. str.: Emigration study Bosnia and Herzegovina. - Bibliografija: str. 123-131 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-410-48-3

1. Čičić, Muris

COBISS.BH-ID 28399110